

Lietuviškas atvirukas kovoje prieš imperin# Rusij#

Domas, Kaunas

Lietuviškas atvirukas kovoje prieš imperin# Rusij#

Knygotyra, vol. 79, 2022

Vilniaus Universitetas, Lituania

Disponible en: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=694374268004>

DOI: <https://doi.org/10.15388/Knygotyra.2022.79.121>

Esta obra está bajo una Licencia Creative Commons Atribución 4.0 Internacional.

Lietuviškas atvirukas kovoje prieš imperinę Rusiją

Lithuanian Postcard in the struggle against Imperial Russia

Kaunas Domas domas.kaunas@kf.vu.lt

Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto, Lithuania

Summary: Straipsnis skirtas unikaliai lietuvių kovos prieš Rusijos 1864–1904 m. vykdytos tautinio persekiojimo politikos epizodui. Jo dalyviai – Vokietijos ir Rusijos imperijų siena perskirtos lietuvių tautos atstovai – Vokietijos pavaldinys, Rytų Prūsijos lietuvis Martynas Jankus (1858–1946), spaustuvės Tilžėje (Tilsit; dabar – Sovetskas Rusijos Federacijos Kaliningrado srityje) savininkas, ir nelegaliai veikusi išsilavinusių lietuvių jaunuolių, Rusijos imperijos pavaldinių grupė, laikas – XIX a. paskutinis dešimtmetis. Šiuo laikotarpiu sparčiai stiprėjo lietuvių tautinis sąjūdis, siekęs suartinti abi tautos dalis ir JAV išeivių bendruomenę. Viena iš svarbiausių bendros kovos priemonių buvo Rusijos teritorijoje uždraustų leidinių lietuvių kalba tradiciniu lotyniškuoju šriftu spausdinimas Rytų Prūsijoje ir slapta gabenimas per Vokietijos ir Rusijos valstybių sieną į Lietuvą bei platinimas. Iš Lietuvos leidiniai paštu buvo siunčiami lietuvių telkiniams ir pavieniams asmenims Rusijos teritorijoje. Ši kova baigėsi pergale: draudimas buvo panaikintas Rusijos ministrų kabineto įsaku 1904 metais.

Dėl politinio pasipriešinimo skatinimo lietuvių inteligentai leido ne tik knygas, brošiūras ir laikraščius, bet ir įvairius smulkiuosius spaudinius – politines proklamacijas. Tekstus parengdavo ir leidybai skirtas lėšas Rytų Prūsijos lietuvių bei vokiečių spaustuvioms siųsdavo Rusijos universitetų studentai ir juos baigę inteligentai lietuviai. Tokių proklamacijų iki mūsų dienų išliko mažai. Vienas iš šių leidinių buvo standartinio Vokietijos atviruko dydžio (vidutiniškai 95 x 140 mm) anoniminė kortelė. Jos Lietuvos bibliotekose ir archyvuose iki šiol rasti trys, Rusijos nacionalinėje bibliotekoje Sankt Peterburge – vienas egzempliorius. Kortelės vienoje pusėje išspausdinta dviejų iliustracijų kompozicija: kaimietė lietuvių moteris ir prieš ją stovintis kazokas su iškeltu rimbui ir buteliu degtinės kaip atlygiu už paklusnumą. Tai simbolizavo stačiatikybės platinimą ir lietuvių stūmimą iš gimtojo krašto. Išspausdintas kazoko šūksnis: Ar tu lietuvis? Drožk į Rusiją! Kitoje kortelės pusėje mažu šriftu išspausdintas iliustracijos turinio paaiškinimas ir raginimas (pirmiausiai tikinčiųjų katalikų) priešintis valdžios planams. Anoniminis autorius nutyli, kad Rusijos vyriausybės pastangos buvo motyvuotos Sibiro kolonizavimo ir Transsibiro magistralės statybos (1891–1916) planų. Oponuojantys teiginiai argumentuoti daugiausia remiantis konfesinės ir tautinės savignyos pagrindais, dalyko dėstymas logiškas, parašytas gera lietuvių kalba. Jį greičiausiai sukūrė Maskvos universiteto teisės absolventas Vladas Mačys (1867–1936).

Pirmą kartą šį leidinį mokslo tikslu 1929 m. bibliografiškai aprašė Lietuvos universiteto profesorius ir bibliotekos direktorius Vaclovas Biržiška. Autorius leidinį laikė atviruku, priskyrė M. Jankaus spaustuvei ir 1892 metams. Patikslintas aprašas paskelbtas fundamentaliame lietuvių nacionalinės bibliografijos veikale Lietuvos TSR bibliografija. Serija A: Knygos lietuvių kalba; t. 2: 1862–1904. Knyga 2 (Vilnius, 1988, p. 401, įrašo Nr. 4065). Jis rengtas tarybmečiu Lietuvos TSR knygų rūmų bibliografijai, remtasi tuo metu vieninteliu žinomu Michailo J. Saltykovo-Ščedrino viešosios valstybinės bibliotekos Leningrade (nuo 1992 m. kovo – Rusijos nacionalinė biblioteka Sankt Peterburge) saugomu egzemplioriumi. Šio straipsnio autorius patikslino kortelės išleidimo metus (1891) ir sklaidos ypatumus, nustatė iliustracijų dailininką Tilžės litografą Johann'ą Mai'jų, kitą tapačios formos ir paskirties kortelės leidinį.

Knygotyra, vol. 79, 2022

Vilniaus Universitetas, Lithuania

Recepción: 21 Diciembre 2021

Aprobación: 13 Marzo 2022

DOI: <https://doi.org/10.15388/Knygotyra.2022.79.121>

Knygotyra.2022.79.121

Redalyc: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=694374268004>

Keywords: imperinės Rusijos vyriausybės draudimas leisti lietuvių spaudą lotyniškuoju raidynu 1864–1904 metais, Lietuvių tautinio sąjūdžio pasipriešinimas, nelegali politinių proklamacijų leidyba, atviruko formos lietuviški leidiniai, Rusijos studentai lietuviai, teisininkas Vladas Mačys, spaustuvininkas ir leidėjas Martynas Jankus, Tilžės litografas Johannas Mai’jus.

Abstract: The article is devoted to a peculiar episode of the struggle of Lithuanians against the policy of persecution based on nationality which was pursued by Imperial Russia between 1864 and 1904. Its participants were representatives of the parts of the Lithuanian nation separated by the border between Germany and the Russian Empire – Martynas Jankus (1858–1946), a German citizen, a Lithuanian of East Prussia, the owner of a printing office in Tilsit (Lith. Tilžė, currently Sovetsk, a town in Kaliningrad Oblast, the Russian Federation) and a group of Lithuanian young people who were operating illegally, a group of citizens of the Russian Empire. The time under discussion is the 1890s. During that period, the Lithuanian national movement was rapidly developing and strengthening while striving to bring together both parts of the nation and the USA-based Lithuanian diaspora community. One of the most important measures of the common struggle was the distribution of publications printed in Latin characters in the Lithuanian language which were banned to be published in the territory of Russia but were legally printed in East Prussia and smuggled across the border into Lithuania. From there, the publications were sent to Lithuanian communities all over the Russian Empire. This struggle resulted in victory: the ban was lifted by Order of the Cabinet of Ministers of Russia issued in 1904.

To strengthen the political opposition, Lithuanian intellectuals printed not only books, brochures and newspapers but also various minor publications – political leaflets. Students of Russian universities and Lithuanian intellectuals graduates of these higher education institutions prepared texts and sent funds intended for their publication to the printing offices of Lithuanians and Germans in East Prussia. The number of such leaflets surviving to the present day is very small. One of these publications was an anonymous card of the size of a standard German postcard (95 x 140 mm). Thus far, three of them have been found in Lithuanian libraries and archives, and one has been discovered in the National Library of Russia in Saint Petersburg. A composition of two illustrations is printed on one side of the card: a Lithuanian countrywoman and a Cossack standing in front of her with a raised whip and a bottle of vodka as a gift for obedience. This symbolised a spread of orthodoxy and the deportation of Lithuanians from their native land. The following exclamation of the Cossack is printed: Are you a Lithuanian? Go to Russia! The explanation of the content of the illustration and the encouragement (first of all, to Catholic believers) to oppose the plans of the authorities are printed in small characters. They are related to the colonisation of Siberia. The statements are well-grounded, the exposition of the subject is logical and written in the correct Lithuanian language. Most probably, it was created by the graduate of the Faculty of Law of the University of Moscow Vladas Mačys (1867–1936).

Vaclovas Biržiška, Professor of Law at the University of Lithuania in Kaunas and Director of the University Library, was the first to describe this publication bibliographically. The author regarded this publication as a postcard, attributed it to Martynas Jankus’ printing office and dated it ‘1892’. A more precise description was publicised in the fundamental work of Lithuanian national bibliography Lietuvos TSR bibliografija. Serija A: Knygos lietuvių kalba (Bibliography of the Lithuanian SSR. Series A: Books in the Lithuanian Language; vol. 2: 1862–1904. Book 2 (Vilnius, 1988, p. 401, No. 4065). It was compiled in the Soviet era, and the only available copy stored in Mikhail J. Saltykov-Shchedrin State Public Library (currently renamed the Russian National Library in Sankt Petersburg) served as the basis for it. The present author amended the publication date of the postcard (1891) and specified the circumstances of its distribution, while also ascertaining that the artist of the illustrations was the lithographer of Tilsit Johann Mai.

Keywords: Ban on publishing Lithuanian books in the Latin alphabet imposed by the Imperial Russian Government between 1864 and 1904, resistance of the Lithuanian National Movement, illegal publication of political leaflets, Lithuanian publications

in the form of a postcard Lithuanian students of Russia, lawyer Vladas Mačys, book publisher and printer Martynas Jankus, lithographer of Tilsit Johann Mai.

Įvadas

Šio straipsnio autorius, tirdamas Martyno Jankaus dešimtmečiais trukusį dinamišką ir rezultatyvų leidybos bei spausdinimo darbą, dėmesį sutelkė į jo poligrafinės produkcijos dydį ir įvairovę. Ją sudaro 414 bibliografinių vienetų neperiodinių leidinių ir 27 periodinių leidinių. Pagal formalųjį tipologijos požymį neperiodiniai leidiniai skirstytini į knygas, brošiūras, smulkiuosius spaudinius (pastarųjų skiriamasis požymis – nebrošiūruoti, apimtis ne daugiau kaip keturi puslapiai ir trumpas tekstas), vaizduojamuosius, kartografinius ir natų, pagal paskirties požymį – į 13 rūšių, tokių kaip oficialieji, moksliniai, mokslo populiarinimo, literatūriniai grožiniai, mokomieji, masiniai politiniai, tikiybini, informaciniai, laisvalaikio ir kiti. Ne visos šios rūšys turinio, struktūros, apipavidalinimo, mažo tiražo, kartais siekiančio vos kelias dešimtis ar net keliolika egzempliorių, požiūriu Jankaus leidinių visetė dėl ribotų savalaikių rinkos poreikių ir dėl komplikuoatų santykių su kai kuriomis visuomeninėmis, politinėmis ir konfesinėmis grupėmis įgijo šiuolaikiniams leidiniams būdingų tipologinių ir poligrafinės produkcijos gamybinių požymių. Jų išliekamoji vertė taip pat buvo skirtinga: nuo literatūros ir mokslo paminklų iki vienadienių informacinių lapelių. Tačiau ir tarp smulkiųjų spaudinių esama tokių, kuriems buvo numatytas svarbus vaidmuo, dabar tapęs gilesnės analizės reikalaujančiu leidybos aktu imperinės Rusijos persekiojamos lietuvių spaudos istorijoje. Jie taip pat prisidėjo prie 1904 metų lietuvių pergalės: Rusijos Ministrų komiteto sprendimo panaikinti draudimą spausdinti knygas ir periodinius leidinius tradiciniu lotyniškuoju šriftu.

Šiame straipsnyje bus analizuojamas tyrėjams mažai žinomas ir sistemingai, įvairiapusiskai neįvertintas lietuvių kovos su nutautinimu imperinės Rusijos valdomoje Lietuvoje epizodas. Jo dalyviai buvo Vokietijos reicho pavaldinys, Rytų Prūsijos lietuviškojo krašto, lietuvių istoriografijoje tradiciškai vadinamo Mažąja Lietuva, gyventojas lietuvis, spaustuvės Tilžėje (dabar – Sovetskų Rusijos Federacijos Kaliningrado srityje) savininkas Martynas Jankus (1858–1946) ir nelegaliai veikusi grupė asmenų, greičiausiai Maskvos universiteto studentų lietuvių, Rusijos piliečių. Laikas – XIX a. paskutinis dešimtmetis. Šiuo laikotarpiu abiejose Lietuvos dalyse – Mažajoje ir Didžiojoje – stiprėjo lietuvių tautiniai sąjūdžiai, siekę imperijų sieną perskirtų tautos dalių suartėjimo ir kovos pastangų solidarizavimo. Juos rėmė gana aktyvi Jungtinėse Amerikos Valstijose susiformavusi lietuvių išeivijos kolonija. Vienas iš svarbiausių ir aktualiausių sutelktinės veiklos įrankių buvo carinės valdžios uždraustos lietuviškos spaudos tradiciniu lotyniškuoju šriftu – knygų ir periodikos – leidyba Rytų Prūsijoje ir slapta, įprastiniais kontrabandininkų būdais bei maršrutais leidinių gabenimas į imperinės Rusijos valdomą Lietuvą. Gabentojai bei vietos slaptieji platintojai, įgiję patirties, o dalis jų net išstobulintų profesinių įgūdžių, žandarų buvo

persekiojami ir teismų nuosprendžiais baudžiami kalėjimu, trėmimu į imperijos pakraščius, policine priežiūra ir piniginėmis bandomis. Iš viso buvo sulaukta ir nubausta apie 2 850 asmenų¹. Legalus kovos būdas buvo gyventojų prašymų dėl spaudos draudimo panaikinimo siuntimas caro rūmams ir aukštajai valdžiai, vieši politiniai pareiškimai Vakarų Europos šalyse. Viena sėkmingiausių ir skambiausių akcijų – lietuvių etnografijos ekspozicija, kurios viename iš skyrių buvo gausu spaudinių lietuvių kalba, Pasaulinėje Paryžiaus parodoje 1900 metais.

Kovai tarp Lietuvos gyventojų aktualizuoti ir juos kuo plačiau įtraukti į pasipriešinimą inteligentai platino įvairias politines proklamacijas lietuvių kalba. Jų iki mūsų laikų išliko nedaug. Tokių proklamacijų paieška Lietuvoje ir užsienio šalyse ypač suaktyvėjo pastaruoju metu, nes bibliografų ir mokslininkų bendromis pastangomis rengiamas visų tipų ir rūšių leidinių lietuvių kalba daugiatomis sisteminiis informaciniais veikalais. Ne vienos kartos profesionalų tyrėjų ilgamečio tęstinio darbo pagrindu buvo sukurta ir jau pasirodė Lietuvos bibliografija. Serija A, Knygos lietuvių kalba (nuo 1969 iki 2006 m. išleista trimis tomiais: t. 1, 1547–1861; t. 2, 1862–1904, kn. 1–2; t. 3, 1905–1917, kn. 1–2). Seriją B sudaro spausdintiniai periodiniai leidiniai lietuvių kalba (2018, d. 1, 1823–1940, kn. 1–2, taip pat rengiama antroji dalis, apimsianti rankraštinius ir dauginimo priemonėmis spausdintus periodinius leidinius); seriją C sudaro 1991–2018 m. publikuota daugiatomė analizinė straipsnių bibliografija, jau rengiamas ir 2022 m. greičiausiai pasirodys bibliografijos tomas, apimsiantis neautorinius smulkiuosius, vaizduojamuosius ir natų spaudinius. Be to, anksčiau išleistiems tomams sukaupta daugiau kaip 700 bibliografinių aprašų papildymų ir pataisų.

Didelio informacijos specialistų ir mokslo tyrėjų kolektyvo (buvusių Lietuvos knygų rūmų, dabartinių Nacionalinės Martyno Mažvydo, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių, Vilniaus universiteto ir kitų bibliotekų) daugiamečiu darbu išsiaiškinta ir nustatyta, kad iki mūsų dienų ypač mažai išliko M. Jankaus spaustuvėje XIX a. pabaigoje pasirodžiusių visuomeninio politinio turinio smulkiųjų leidinių lietuvių kalba – proklamacijų, kurias parengdavo, atsiųsdavo tekstus ir pinigų spausdinti Rusijos universitetuose studijavę studentai lietuviai ir juos baigę inteligentai. Tokiems leidiniams turi būti priskirtas iš dalies vaizduojamojo meno – grafikos, iš dalies – tekstinis kūrinys, forma į atviruką panaši kortelė, turinti du autorius: iliustracijos ir teksto. Ji antraštės (pavadinimo) neturi, todėl vadovaujantis profesionaliosios bibliografijos metodika aprašoma pagal teksto pradžią vienoje ir kitoje pusėje². Tai vienas unikaliausių ne tik Jankaus, bet ir visos lietuvių tautinio atgimimo epochos spausdintinių dokumentų, reikalaujantis išsamesnio apibūdinimo ir įvertinimo. Tokiu būdu šio tyrimo objektas yra mūsų toliau sąlygiškai Kortelevas vadinamas Jankaus smulkusis spaudinys – sintetinis grafikos ir teksto kūrinys, tyrimo tikslas – istoriografinė objekto charakteristika, uždaviniai – nustatyti: 1) leidinio tipą, 2) leidinio rūšį, 3) teksto autorių (autorius), 4) dailininką (dizainerį), 5) leidinio bibliografinio ir istoriografinio fiksavimo pradmenis, 6) patikslinti Kortelės leidėją, spaustuvininką, išspausdinimo vietą bei datą,

7) tiražą, 8) paveldo dydį ir išliekamąją vertę, 9) taikant lyginamąjį tyrimo metodą, išaiškinti daugiau spaudos technikos būdu gamintų šios rūšies grafikos kūrinių; 10) suformuluoti jų istorijos tyrimo poreikį ir galimybes.

Tyrimo turinį papildė kelių ikonografinių šaltinių – M. Jankaus spausdintų atvirukų ir jų istoriją iliustruojančios senųjų atvirukų reprodukcijos. Atvirukas – dvipusis kortelės formato dokumentas. Jo pusės įvardijamos aversu ir reversu. Šiuolaikinio atviruko aversas – vaizdinė pusė su nuotraukos, dailės kūrinio, simbolio reprodukcija. Reversas – priešinga atviruko pusė, kurios svarbiausias elementas iki 1904 m. yra gavėjo adresas, nuo 1904 m. – vertikalia linija atskirta kairioji pusė trumpam laišku, dešinioji – gavėjo adresui rašyti. Pirmųjų, europinių neilustruotų atvirukų laikotarpio aversu laikoma kortelės pusė su pašto, valstybės atpažinimo ženklu ir adreso užrašu, reversu – gavėjui skirtas asmeninio pobūdžio laiško arba komunikuojančių dalyvių pusių susitarimu nustatytos tikslinės veiklos informacijos pusė.

Leidinio vaizdinė ir semantinė raiška

Vadovaujantis leidinių tipologijos metodu, Jankaus spausdinta Kortelė paskirties požiūriu laikytina masiniu politiniu dokumentu ir priklauso jų atsišaukimų porūšiui. Masinį politinį dokumentą mes suprantame kaip agitacinį politinį spaudinį, skirtą visuomenės (tautos) grupių mobilizacijai sutelktomis pastangomis spręsti platesnio masto, tęstines, kartais gyvybiškai svarbias egzistencijos užduotis, atsišaukimą – spaudos priemonę, skirtą aktualiai akcijai (veiklos užduočiai) laikinumo apibrėžtu momentu įgyvendinti.

Kortelės turinį sudarė vaizdinė ir tekstinė informacija (žr. 1 iliustr.). Leidinio vienoje pusėje išspausdinta siužetinė dviejų piešinių kompozicija: lietuvė moteris – senutė tradiciniais kaimo rūbais ir priešais stovintis kazokas, užsimotu rimbu varantis ją priimti stačiatikybę ir išvykti į Rusiją, tarp jų – anoniminė Rusijos imperijos įstatymų kodekso trijų punktų apie popų viršenybę prieš katalikų bažnyčią ir atlygį lietuviams už nuolankumą degtinės buteliu parodija: Ja siejatel pravoslavija / otpravlen v Litvu. / Sieju: / § 1. Po primieru popov / ... / § 2. Po prikazu naczal- / stva – .. Knutom!!! / § 3. Po duszie russkago / diejatela .. butylkoi!!! / (Svod zakonov XII, tom) / „o [!O] rasprostranenij pra- / voslavija.“. [vertimas: Aš stačiatikybės skleidėjas / į Lietuvą atsiųstas. / Skleidžiu: / § 1. Popų pavyzdžiu / ... / § 2. Viršininkų įsaku – rimbu!!! / § Dvasia rusų veikėjo / ... buteliu!!! / (Įstatymų sąvadas, XII tomas) / „Apie stačiatikybės skleidimą“. – D. K.]. Kazoko piešinį papildė replika: Czto ty Litovka? / Stupai v r[!R]osiju! / (Narodnyi zakon). [vertimas: Ar tu lietuvė? / Drožk į Rusiją! / (Liaudies įstatymas) – D. K.]. Visi šie teksteliai pateikti gana gera rusų kalba, išspausdinti lotyniškuoju šriftu, tik nerūpestinga grafika. Autoriaus žiniomis, nei spaustuvininkas, nei korektorius (jei tik toks tuo metu buvo) šios kalbos nemokėjo. Kitoje Kortelės pusėje labai mažu šriftu išspausdintas didokas tekstas lietuvių kalba. Jis skirtas sužadinti, pirmiausia tikinčiųjų katalikų, pasipriešinimui valdžios pastangoms prievarta Lietuvoje diegti stačiatikybę. Tekstas

prasideda grėsmės perspėjimu: Szis paveikslėlis tikrojų szviesoj' parodo dabartinį mūsų padėjimą po / jungu maskoliaus. Sžiaurės „missijonorius“ su plėczka baltakės vienoj' rankoj', / užsimojęs kita ranka su knutu rėkia ant moteriszkės lietuvės, kad eitų lauk / isz savo tėvynės į sziaurės pelkes (v r[!R]osiju) <...>. Beveik visas tolesnis tekstas skirtas minėto parodijuoto kodekso punktų ir pasekmių platesniam komentarui. Jis užbaigiamas kreipiniu Broliai! ir kvietimu pabusti, nes priešas isznaikis mus nuo pavirszio žemės. Svarbiausiomis taikaus pasipriešinimo priemonėmis nurodomas tikėjimas ir apszvietimas. Bukime / tikrais sunumis Bažnyczios szv.[entos], gerais katalikais, skaitykime naudingas knigas / ir laikraszczius (gazietas) prigimtoj' kalboj', <...> laikykimės vienybėje, bukim drąsesni apsėjime su savo ponais / virszinjkais, o, su pagalba Dievo, kas bus, tas bus, bet žemaitis ir lietuvis / nepražųs. Šitokios logikos, argumentų, gana geros rašybos ir kalbos kultūros teksto pats Jankus parašyti negalėjo. Ieškant jo šaltinio, žvilgsnis kryptų į Jankaus įmonėje išspausdinto programinio pobūdžio politinės publicistinės brošiūros Broliai! Jieszkokime, reikalaukime szviesos ir mokslo! (1889) autorių Maskvos universiteto auklėtinį teisininką Vladą Mačį (1867–1936)³. Jo kreipinys ir skelbti teiginiai atliepia Kortelės turinį. Gali būti, kad Mačiui, po studijų pradėjusiam dirbti Mintaujos (dabar – Jelgava Latvijoje) teisme, leidinį padėjo rengti kuris nors iš čionykščių lietuvių inteligentų. Jų buvo keletas ir jie dažnai Jankui į Tilžę siuntė spausdinti lietuviškus rankraščius.

Dailininkas

Iliustracijų kūrėjas iki šiol nežinotas. Jo paiešką autorius pradėjo nuo kaimo moterį vaizduojančio piešinio apatiniame dešiniajame kampe vos pastebimai įrašytos raidės „M“. Kazoko piešinyje nei tokio, nei kitokio ženklo nėra. Bandant atskleisti raidės „M“ reikšmę, dėmesys buvo sutelktas į Otto von Mauderode'ės įmonės spausdintų knygų signuotas iliustracijas ir išleidimo datomis artimas 1890–1891 metams. Sprendimo link vedė Mažosios Lietuvos tautosakininko, Tilžės pedagogo ir Lietuvių literatūros draugijos aktyvaus veikėjo Christiano Bartscho sudaryto ir 1889 m. išleisto fundamentalaus XIX amžiaus lietuvių liaudies dainų rinkinio Dainu Balfai antrojoje dalyje litografuoti lietuvių muzikos instrumentų piešiniai⁴. Jie signuoti parašu J. Mai, lit, kurio reikšmę lietuvių kalba atitiktų įvardijimai J. Mai'jus litografas, J. Mai'jaus litografija arba Litografuota J. Mai'jaus. Litografuotais vokiečių evangelikų liuteronų konfesinės raštijos autoritetų portretais buvo gausiai iliustruojama kone visa XIX amžiaus vokiečių protestantų literatūra, iš leidinių lietuvių kalba – dažniausiai Dovydo Ploniaus sudarytas didelės apimties iš vokiečių kalbos verstų pamokslų rinkinys Mišiu Knygos. Jis XIX–XX a. sandūroje keliskart leistas ir spausdintas Tilžės spaustuvių (iliustracijos signuotos litografų F. Eberto, 1878 m., ir Alberto Franke'ės, 1884 m.). Mūsų anksčiau nurodytas asmuo pasirodė J. Reyländerio ir sūnaus įmonės spausdintos pamokslų knygos 1906 m. laidos didoko formato keturių portretų galerijoje, įrištoje prieš

antraštinį lapą. Signatūromis J. Mai ir J. Mai, lith. pažymėti Martino Lutherio ir Johanno Arndto portretiniai lapai. Kiti du, Mažosios Lietuvos lietuvių surinkimininkų pamėgto pietistų autoriaus Augusto Hermanno Francke'ės ir Kristaus, nuorodų neturi, tačiau priežastis lengvai nustatoma: įrišimo patogumui portretai po du spausdinti didelio formato lapų vienoje pusėje, kuriuos knygrišyklų meistrai lenkdavo pusiau, sudėdavo sąsiuvinį ir įsiūdavo į knygą. Tokiu būdu J. Mai'jaus signatūra po kartą buvo paženklinanti abu didieji portretiniai lapai. Tai, kad visi keturi portretai sukurti J. Mai'jaus, taip pat patvirtina tapatus kūrybos stilius, technika, spalvos ir reproduktivumo kokybė⁵. Šių portretų šaltiniai buvo vokiečių tikybinių knygų iliustracijos, ant litografinio akmens kiek stilizuotai perpieštos litografiniu pieštuku. Taikoma technika buvo pigi ir lengvai įvaldoma. Kita, neredaguota minėtos D. Ploniaus knygos laida Tilžėje pasirodė 1912 metais. Visas keturias J. Mai'jaus litografijas turi tik kai kurie jos egzemplioriai⁶. Kituose įklijuoti (neįrišti!) tik du jo sukurti portretai be signatūrų (Francke'ės ir Kristaus), kai kurie neturi nė vieno portreto, kai kuriuose įklijuotas nežinia kokio leidinio vokiečių kalba piešinys su bibliniu siužetu Kristaus stebuklų tema ir parašu vokiečių kalba. Apie tokio sprendimo priežastį galima numanyti. J. Reylanderio ir sūnaus įmonė portretų galerijos antrosios laidos nebespausdino, nes neišsaugojo litografinių piešinių: litografiniai akmenys buvo nuvalyti ir naudoti naujoms iliustracijoms gaminti. Kai kurie rūpestingesni knygrišiai naujai pamokslų knygos laidai iliustruoti pasinaudojo tik išsaugota pirmosios laidos portretų atsarga, galbūt tik pavieniais jos egzemplioriais, kai kurie klijavo atsitiktines lietuvių surinkimininkų pamėgtų autorių iliustracijas, tie, kurie sprendimo nerado, iliustracijų atsisakė.

Visą J. Mai'jaus asmenvardį, profesiją ir gyvenamąjį adresą padėjo nustatyti periodiškai, kasmet leistos Tilžės gyventojų, įstaigų, verslo įmonių ir organizacijų adresų knygos. Jose skelbtos atsakingai ir su vokiška kvalifikacija parengtos dvi rodyklės: vienoje fiksuotos gatvės su namų numeracija bei visų įnamių sutrumpinta asmens informacija, kitoje – abėcėlinė miestiečių pavardžių ir adresų. Mums svarbiausia būtų 1890 m. laidos adresų knyga. Gatvių rodyklėje Mai'jus įrašytas: Lindenstraße Nr. 27, Mey, Lithograph (nurodytame name gyveno savininkas ir aštuoni daugiausia žemesnio socialinio sluoksnio butų nuomininkai: darbininkai, našlės), gyventojų rodyklėje – Mai, Joach., Jof., Lit[h!]ograph, Lindenstr. 27)⁷. Pavardės formą Mey turime laikyti knygos sudarytojo nesužiūrėta korektūros klaida, kuri jos kitoje vietoje ir kitose knygos laidose nepa-sikartoję, visą vardo atitikmenį reikia rašyti Joachim Josef. Šie vardai dažniau-siai priklausė žydų bendruomenės nariams, jie vardą Josef rašė ir Joseph forma. Vėlesnės, 1897 m. laidos adresų knygos gatvių rodyklėje duomenys teikti kiek kitokie: Lindenstraße Nr. 25, Mai, Johann, Lit[h!]ograph, gyventojų – Mai, Joh., Lithograph, Lindenstr. 25⁸. Sudarytojas pateikė naują – Johanno – vardą ir gyvenimo adresą. Šio namo, gretimo ankstesniam, savininkas buvo pirklys, tarp šešių butų nuomininkų matyti aukštesnio socialinio sluoksnio atstovai – karininkas, mokesčių surinkėjas pensininkas, verslo

vedėjas, galimai – spaustuvės prižiūrėtojas lietuvis (Faktor Michael S#illat), pirklio našlė, panelė be užsiėmimo nuo-rodos. Nepaisant to, kad teiktas kitas Mai'jaus vardas, jis priklausė tam pačiam mūsų aptariamam litografui. Taip pat atkreiptinas dėmesys į galimus Mai'jaus litografinių kūrinių užsakovus: sprendžiant iš knygos 314 puslapyje paskelbto sąrašo „Litografijos įmonės“ (Lithographische Anstalten), litografijos spaudos dar-bus 1897 m. vykdė trys Tilžės įmonės: Alberto Franke'ės, Mauderode'ės ir Carlo Schomerio. Iš kitų adresų knygų pravartu pasiremti 1909 m. egzemplioriumi ⁹. Jame pateikti jau gerokai kitokios Mai'jų apibūdinančios žinios. Gyvenamosios vietos rodyklėje įrašyta Landwehrstraße 16, Mai, Joh., Fachschriftst., gyventojų rodyklėje – Mai, Johann, Fachschriftsteller, Landwehrstraße 16. Namo savinin-kas – atitarnavęs žandaras, butų nuomininkų – vienuolika: žemesnių pareigų tarnautojų, našlių, iš santaupų gyvenančių asmenų (rentininkų), invalidas. Mai'jaus užsiėmimo įvardijimas „dalykinių raštų rengėjas“ (Fachschriftsteller) teigtų pasitraukimą iš litografo profesijos. Priežastis galėjo būti ir litografinių kūrinių užsakovų sumažėjimas: Tilžėje beveik vienintelė litografijos įmonė – Mauderode'ės spaustuvės padalinys (p. 333).

Iš to, ką žinome, galime daryti pirmuosius apibendrinimus: Jankaus spausdintos Kortelės poligrafinę klišę sukūrė žydų tautybės tilžietis dailininkas litografas Joachimas Josefas Mai'jus (Joachim Josef Mai), tarp 1890 ir 1897 metų priėmęs Johanno vardą (Johann Mai). Priežastį galėjo lemti siekis aktyviau ir giliau integruotis į vokiečių verslo aplinką, galbūt konfesinės priklausomybės perorientavimas: Vokietijoje vyko gana sparti savanoriška, grįsta asmeniniais interesais ir išorinė, misijinė žydų, ypač išsilavinusių, didesniuose miestuose susiformavusių bendruomenių narių christianizacija. Litografas dirbo savarankiškai, vertėsi iš spaustuvių ir kitų klientų užsakymų, kūrybos ateljė veikė gyvenamajame bute. Jo pavardės nėra nei didžiųjų Mauderode'ės ¹⁰ ir Reyländerių ¹¹, nei mažesnių Tilžės poligrafijos įmonių etatinių darbuotojų litografų sąrašuose. Priklausė viduriniam Tilžės miestiečių – buržua – sluoksniui, materialinė padėtis buvo kintanti. Apie 1906–1909 m. litografo darbo atsakė, tapo prasčiau apmokamu individualiai samdomu raštininko paslaugų teikėju. Šį sprendimą galėjo lemti senatvė, ligos, preciziškam litografo darbui vis sunkiau paklūstančios rankos. Spėjamos gyvenimo datos išsiretę mažiausiai tarp arba apie 1860–1910 metus. Beveik neįmanoma abejonių, kad daugiau Mai'jaus biografijos ir kūrybos duomenų rastume viename arba net keliuose nekrologuose, paskelbtuose didžiuosiuose ir įtakingiausiuose Tilžės vokiečių dienraščiuose, pirmiausia Mauderode'ės Tilsiter Allgemeine Zeitung bei Reyländerių Tilsiter Zeitung. Paiešką kol kas teks atidėti, nes jų komplektų Lietuvoje neturime, Vokietijoje suskaitmeninti fragmentiškai. Tačiau ši užduotis turėtų būti vykdoma iki pabaigos, nes Mai'jus kaip litografas dailininkas tapo lietuvių knygos istorijos dalyviu bei reiškiniu. Piešinių siužetai galėjo atsirasti iš amžininkų žodinių ir rašytinių liudijimų apie Didžiosios Lietuvos lietuvių etninę kultūrą (moters figūrai ir jos liaudiškai aprangai pavaizduoti) ir imperinės Rusijos valdininkijos vykdomą drastišką asimiliacinę politiką

užimtame krašte. Kol kas neradę patikimų šaltinių negalime patikimai nustatyti, kas ir kokiomis aplinkybėmis Mai'jų ir Martyną Jankų suvedė.

Leidinio publikavimo motyvai

Rusijos veiksmai ir tautinio sąjūdžio vedlių atoveiksmio pastangos tiesiogiai buvo susijusios su XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje aktyvinama bei spartinama Sibiro kolonizavimo politika. Vienu didžiausių projektų laikytina 1891–1916 m. vykusi Transsibiro geležinkelio, gyvenviečių ir miestų statyba. Jo darbams ir krašto ūkiniam įsisavinimui prireikė didžiulio specialistų, darbininkų ir valstiečių skaičiaus iš visos imperinės Rusijos. Į šio projekto realizavimą buvo įtraukti ir per užkariavimus bei aneksavimus imperijos sudėtin patekusių Baltijos šalių gyventojai. Nors klausimas dėl lietuvių dalyvavimo Sibiro kolonizavimo kampanijoje nuoseklių tyrimų dar nesulaukė, išsamesnių apibendrinimų nėra, vis dėlto paskleista įvairios vertės duomenimis paremtų užuominų bei teiginių. Straipsnio apie XIX amžiaus Tobolsko lietuvių verslininkus migrantus įvade striukai paminėjo dr. Gediminas Kasparavičius. Autoriaus teigimu, ekonominiais sumetimais savo noru į Sibirą vyko [t]ūkstančiai gyventojų iš Lietuvos: medikai, dvasininkai, valstybės tarnautojai, inžinieriai ar tiesiog geresnio gyvenimo ieškantys drąsuoliai¹². Ankstesni ir Transsibiro magistralės tiesimo laikų migrantai, po baudžios panaikinimo negalėję gauti žemės Lietuvoje, pabirai šmėkšteli Visuotinės lietuvių enciklopedijos straipsniuose Sibiro tema, apie senąsias ir dabartines lietuvių kolonijas didžiuosiuose Sibiro miestuose. Kur kas daugiau šaltinių duomenų pateikia šiuolaikinių Rusijos Sibiro universitetų ir institutų mokslininkų veikalai: M. N. Kolotkino mokslo apybraiža Sibiro baltiškoji diaspora: 3–4-ojo dešimtmečių istorijos analizės bandymas (1994)¹³ ir to paties autoriaus monografija Sibiro baltiškųjų naujakurių socialinė politinė istorija (1917 – XX a. 4-ojo dešimtmečio vidury) (2010)¹⁴, I. V. Lotkino Sibiro pabaltijiečių diaspora (XX a. 3–4-asis dešimtmečiai): etnosocialinės istorijos aspektai (2006)¹⁵. Politiniai, istoriniai ir etnosocialiniai Pabaltijo tautų diasporų Sibire vertinimai nuo buvusios TSRS žlugimo iki XXI a. pirmojo dešimtmečio pabaigos kito. Jų tendencija keitėsi nuo būdingo sovietinio ideologinio traktavimo remiantis komunistinio režimo doktrina iki procesų grindimo istorinės raidos dėsningumais. Disponuodami nevienodo dydžio šaltinių ištekliais, autoriai pateikė skirtingo išsamumo tautų migracijos istoriją: latvių ir estų – išsamesnę, lietuvių – fragmentiškesnę.

Minėtų autorių teigimu, grupinė migracija į Sibirą rutuliojosi kaip ilgalaikis procesas. Ji vyko prievartiniu ir savanorišku būdu. Pirmaisiais Sibiro lietuviais tapo Rusijos karo su Lietuvos ir Lenkijos valstybe belaisviai. Kaip patyrę kariai, jie buvo naudojami karo tarnybai ir miestų apsaugai, diplomatijoje ir druskos versle, dalyvavo žygiuose, žūdavo. Šaltinių liudijimu, Tobolske 1594 m. tarnavo 40 lietuvių raitelių (литовских людей), 1619 m. atitremti dar 75 ir paskirti į lietuvių

pulką („литовские люди“ из литовского полка), vėliau atvarytos jų mažesnės grupės. Nuo XVIII a. vidurio karo belaisvių nebesiūsta, XIX a. pradžioje ėmė daugėti tremtinių maištininkų – sukilimų dalyvių, politinių kalinių. Iš viso per pastarąjį amžių į Sibirą atitremta apie 4 000 latvių, estų ir lietuvių, dalis jų – su šeimomis. Masinę savanorišką migraciją sukėlė minėtasis Transsibiro magistralės projektas. Tarp baltų migrantų dominavo latvių ir estų bežemiai kaimiečiai. Tokie dabartinėje Latvijos ir Estijos teritorijoje sudarė apie 77 proc. gyventojų, apie lietuvių socialinę padėtį tikslų duomenų nepateikta. Baltai, manytina, kaip ir kitų imperinės Rusijos kraštų gyventojai, į Transsibiro magistralės statybas vyko pasirašę dvejų metų trukmės kontraktus. Šis valdžios planas pasiteisino. Statybos pritraukė didelę latvių, estų, lietuvių ir suomių persikėlėlių bangą, kurioje dominavo latviai ir estai. Kontrakto galiojimui 1893 m. pasibaigus, dalis darbininkų į tėvynę negrįžo, atsikvietė šeimas ir bandė įsigyventi ilgam. Dauguma latvių ir estų ūkininkavo, lietuviai dažniau telkėsi gyvenvietėse ir miestuose, rečiau – provincijoje. Tyrėjų rasta 1894 m. duomenimis, Tomsko gubernijoje užfiksuota 41 lietuvių šeima iš Kauno gubernijos, kurios įkūrė penkis kaimus. 1897 m. Rusijos gyventojų surašymo duomenimis, Sibiro kolonijose lietuviai tarp baltų skaičiumi nuo latvių ir estų atsiliko. Iškalbūs dviejų valscių surašymo duomenys: latvių užregistruota 3 112, estų – 1 947, suomių – 888, lietuvių – 110. Vėliau darbo migrantų prieaugis nuolat didėjo, kilus Pirmajam pasauliniam karui – iš Pabaltijo miestų evakuotų įmonių darbininkais ir specialistais, švietimo, administracijos, sveikatos apsaugos darbuotojais. Po 1917 m. Spalio perversmo Sibire vyko sparčios politinės permainos, baltai prievarta buvo mobilizuojami į admirolo Aleksandro Kolčiako Baltąją, ją sutriuškinus – į Raudonąją armiją. Rusijos tarybinei ir nepriklausomų Baltijos valstybių vyriausybėms 1920 m. pirmąjį pusmetį pasirašius reevakuacijos sutartis, tų pačių metų spalį grįžti į tėvynę užsiregistravo: latvių – 14 882, lietuvių – 3 060, estų – 1 230. Procesas visomis trimis kryptimis vyko sudėtingai ir gana pavojingai, tačiau M. N. Kolotkinas galėjo konstatuoti, kad 1921 m. Sibire lietuvių beveik neliko¹⁶. Tų, kurie pasidavę bolševikinei propagandai ir spaudimui liko, ypač latviai, nemaža jų dalis žuvo per 1929–1937 metų stalinines represijas. Mastą gali paliudyti išnašoje teikiamas komentaras¹⁷. Rusų mokslininkai netyrė 1891 m. ir vėlesnių metų migrantų baltų dvasinio gyvenimo. Tik iš dalies jo charakterį apibūdina XIX a. pabaigos migrantų trečios ir ketvirtos kartos atstovų išsaugoti atsiminimai. Jų šiek tiek užrašyta Lietuvoje¹⁸, bet daugiausia latvių ir jiems talkinusių rusų mokslininkų bei kraštotyrininkų – ekspedicijų į Sibirą dalyvių¹⁹. Jie užfiksavo ir išlikusio Sibiro latvių ankstesnių kartų spausdintinio ir rankraštinio paveldo artefaktų.

Lietuvių tautinio sąjūdžio inteligentijos sparno 1891 metų reakcija į Rusijos valdžios pastangas Lietuvos gyventojus motyvuoti, taip pat ir administracinėmis priemonėmis įtraukti į migracijos procesą – stumti į siaurės pelkes (v r[!R]osiju) ir jų vaizdavimas spaudos priemonėmis kaip klastos bei apgaulės negalėjo nekelti dalies kaimiečių, ypač katalikų konfesijos, nepasitikėjimo bei atsargumo. Bet buvo ir kitų sulaukymo ir

susilaikymo nuo aktyvios migracijos priežasčių. Tuo metu lietuviai jau masiškai traukė per Atlantą į JAV dirbti didmiesčių gyvulių skerdyklose ir anglių kasyklose. Galbūt dėl to vienareikšmio atsakymo, ar Kortelės pobūdžio atviruko akcija jo autoriams bei leidėjams davė reikšmingesnių rezultatų, kol kas pateikti negalime.

Istoriografijos duomenys Lietuvių bibliografijoje

M. Jankaus spausdintos Kortelės pėdsakus draudžiamosios lietuvių spaudos istorijoje tikslingai fiksavo lietuvių nacionalinės retrospektyviosios bibliografijos veikalų kūrėjai. Tačiau ankstyviausioje, Silvestro Baltramaičio spausdintinėje rodyklėje Knygų lietuvių ir senųjų prūsų kalba sąrašas (1892; antra papildyta laida 1904) ji neregistruota²⁰. Tai buvo principinė veikalo sudarytojo pozicija. Žymaus lietuvių bibliografijos istorijos tyrėjo Vilniaus universiteto profesoriaus Vlado Žuko nuomone, jis neįtraukė visų smulkiųjų vaizduojamojo meno leidinių, tokių kaip tikiškiečiai paveikslėliai, natos be tekstų lietuvių kalba²¹. Vis dėlto Sankt Peterburgo bibliotekininko lietuvių pėdsaką Kortelės bibliografijoje sąlygiškai galime laikyti užfiksuotu. Jai ir kitiems panašios paskirties lietuvių spaudos draudimo meto smulkiesiems spaudiniams pasiekus Imperatoriškąją viešąją biblioteką (jos pavadinimai priklausomai nuo istorinių permainų keitėsi: iki 1917 m. – Imperatoriškoji viešoji biblioteka, 1917–1925 m. – Rusijos viešoji biblioteka, 1932–1992 m. – Michailo J. Saltykovo-Ščedrino viešoji valstybinė biblioteka, nuo 1992 m. kovo – Rusijos nacionalinė biblioteka), Baltramaitis juos savo ranka bibliografiškai aprašė kortelėse. Orientuojantis į esamus ir būsimus tyrėjų interesus, šis abėcėlinis kortelių katalogas tebesaugomas dabartinėje Rusijos nacionalinėje bibliotekoje kaip bibliotekinio paveldo artefaktas²². Vėliau, atsikirsdamas Knygų lietuvių ir senųjų prūsų kalba sąrašo antrosios laidos kritikams dėl kai kurių spragų ir netikslumų, straipsniais Vilniaus lietuviškame laikraštyje profesionaliai pagrindė bibliografavimo metodiką bei užduoties sudėtingumą, kilusį dėl labai didelės darbo apimties²³, taip pat paaiškino ir kai kurių smulkiųjų spaudinių atsisakymo bibliografuoti priežastį²⁴. Šių eilučių autoriaus manymu, Baltramaitis atskleidė ne visus argumentus. Jis greičiausiai atsargumo sumetimais neregistravo smulkiųjų spaudinių su Rusijos įstatymų persekiojamais antivalstybinio turinio tekstais, kuriems neabejotinai priklausė ir Jankaus spaustuvės Kortelė bei kita, su Juozu Angrabaičiu siejama Kortelė, prie kurios sustosime toliau. Baltramaičio bibliografavimo tradicijos laikėsi ir jo amžininkai bibliografai²⁵.

Pirmasis mūsų aptariamą spaudinį į viešąją informacinę apyvartą įtraukė lietuvių mokslinės nacionalinės retrospektyviosios bibliografijos kūrėjas, Lietuvos universiteto Kaune teisės profesorius ir universiteto bibliotekos direktorius Vaclovas Biržiška 1929 metais²⁶. Tyrėjas buvo įsigijęs asmeninį Kortelės egzempliorių. Iš jo nustatė, kad tekstas yra anoniminis, neturi autoriaus, leidėjo bei spaustuvės nuorodos. Jis nedvejodamas spaudinį priskyrė Jankaus spaustuvei Bitėnuose ir

laidą datavo apytikriais 1892 metais, nors, matyt, kiek suabejojęs, bibliografiniame veikale paskelbtoje jo aprašo anotacijoje atsargumo sumetimais įrašė 1892–1893 metus. Gali būti, kad profesorius datą nurodė remdamasis kurio nors amžininko, XIX a. pabaigoje spaudos leidybos ir platinimo reikalu aktyviai bendradarbiavusio su Jankumi, liudijimu. Nors buvusio spaustuvininko ir profesoriaus bibliografo santykiai trečiajame dešimtmetyje nebuvo sklandūs, vis dėlto dalykinių žinių galėjo gauti ir iš paties Jankaus. Biržiška Kortelės pirmąją pusę laikė grafinį piešinį su moterimi ir kazoku bei tekstą rusų kalba, antrąją – jį komentuojantį tekstą lietuvių kalba. Bibliografiniame apraše į pirmąją vietą taip pat iškelta pirmoji pusė. Biržiškai priklausęs leidinio egzempliorius dabar nebesurandamas.

Kitas bandymas realizuotas tarybmečiu Lietuvos knygų rūmų bibliografų rengtoje žymiai papildytoje ir patobulintos struktūros tokios pat paskirties bibliografinio veikalo versijoje, išleistoje Vilniuje 1988 metais. Kortelė užregistruota vadovaujantis ISBD metodika ir Lietuvos standartų nustatytais reikalavimais bibliografiniams aprašams²⁷. Jo, kaip ir reikalauja spaudinių lietuvių kalba bibliografija, aprašo pradmuo kurtas pagal lietuviškąjį tekstą. Bibliografai rėmėsi originaliu radiniu anuometinės Viešosios valstybinės bibliotekos Leningrade fonde, nuo XVIII a. pabaigos sudaromame iš įvairių šaltinių kaupiamais imperinės Rusijos leidiniais įvairiomis tautinėmis kalbomis. Į jį patekdavo ir iki 1904 m. Rusijos valstybės pasienio muitinių tarnautojų bei žandarų konfiskuota draudžiamoji lietuvių spauda lotyniškuoju raidynu (pridedant konfiskavimo raštus) bei S. Baltramaičio su administracijos leidimu legaliai gaunami spaudiniai. Apie fondų komplektavimą leidiniais lietuvių kalba išsamiau rašyta prof. V. Žuko²⁸. Jis tyrimo tikslu bibliotekoje dirbo nuo 1954 metų. Kolegos rusų bibliotekininkai Lietuvos knygų rūmų bibliografams padėjo parūpindami elektrografinę kortelės kopiją ir būtiniausią informaciją. Jie egzempliorių bibliografiškai fiksavo pakartodami svarbiausius Biržiškos duomenis, tačiau kai kuo ir papildė: su abejone skyrė Jankaus spaudos įmonės veiklos Tilžėje laikotarpiui ir anotacijoje nurodė, kad spaudinys rastas įrištas į Maskvos lietuvių studentų draugijos rengtą, o Jankaus Tilžėje išspausdintą Lietuvos ukininku Kalendorių ant meto 1892 su kontrafakciniais leidimo duomenimis²⁹. Mūsų skelbiamo straipsnio autoriaus spėjimu, apie tai, kad kortelė įrišta minėtame kalendoriuje, galėjo pranešti tuometinio Leningrado bibliotekininkai, nes tada jos vienintelį žinomą egzempliorių, matyt, tuo pačiu kartu ir gautą kalendorių, turėjo tik Viešoji valstybinė biblioteka. Dabar sunku pasakyti, kiek jų informacija buvo teisinga ir kokiais būdais tarp partnerių ji funkcionavo. Knygų rūmų bibliografai datavimą apytikriai siejo būtent su šiais metais (manoma, kad atvirukas galėjo būti išspausdintas apie 1892 m.) ir pateikė svarbią detalę – dydį pagal ilgąją kraštinę: 14 centimetrų, siejančių su tradiciniu vokiškuoju atviruku. Dabar, sukaupus daugiau duomenų, galimi kai kurie kiti šio politinio spaudinio leidybos patikslinimai.

Kortelėje reprodukuotos iliustracijos pirmą kartą buvo išspausdintos Jankaus redaguoto ir Tilžėje išleisto pirmojo lietuviško satyrinio

laikraščio *Tetutė* pirmajame numeryje. Jis išėjo greičiausiai 1891 m. lapkričio paskutinėmis dienomis³⁰, bet ne vėliau kaip 1891 m. gruodį. Jankus turėjo šių ir kitų iliustracijų klišes ir ne kartą panaudojo savo spaudiniuose. Sprendžiant iš skelbimo pirmą kartą pasirodžiusiame varpininkų leistame ir Jankaus spausdintame *Ukinįko* laikraštyje, galima teigti, kad Lietuvos ukininku *Kalendorius* ant meto 1892 pradėtas pardavinėti 1891 m. rugpjūtį³¹. Ši aplinkybė siūlo kelti prielaidą, kad leidėjų galėjo būti sumanyta antivalstybinio turinio proklamaciją platinti įdedant į kalendoriaus ir knygų, ypač tikiybinių, egzempliorius, nes pašto vokuose ją siuntinėti buvo pavojinga dėl galimos baudžiamosios atsakomybės grėsmės adresatui. Atsižvelgiant į minėtų datų sutapimus, logiška teigti, kad *Kortelės* tiražas buvo išspausdintas 1891 metais. Tokiu būdu ji vienareikšmiškai skirtina ne Bitėnų, bet Tilžės laikotarpio Jankaus spaustuvės, pirmą kartą varžytinėse parduotos 1892 m. liepos 23 d., produkcijai.

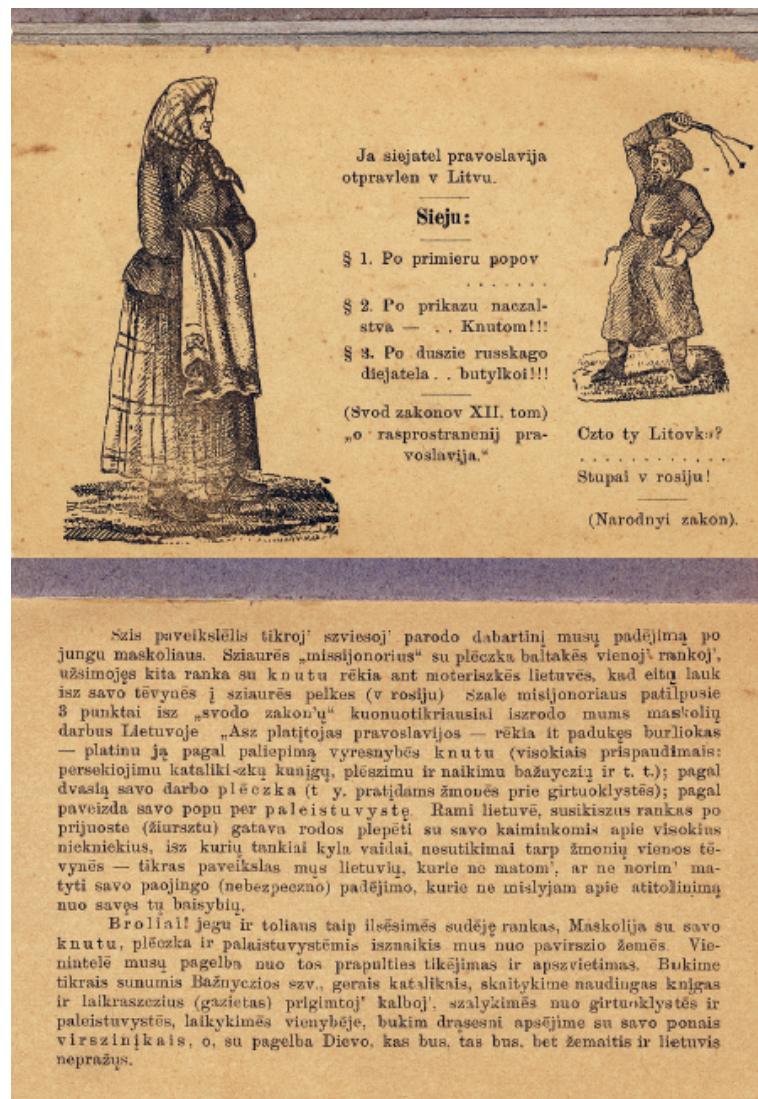
Ar kortelė – atvirukas?

Biržiška buvo pirmasis, spaudinį pavadinęs atviruku, šiuolaikiniai bibliografs laikosi tos pačios tradicijos. Viena vertus, tai patvirtintų mūsų patikslintas formatas: vidutiniškai 95 × 140 mm su nežymiais nukrypimais gamybos metu spaustuvėje. Tai XIX a. pabaigos standartinio Vokietijos ir kitų Europos šalių pašto atviruko dydis³². Kita vertus, Jankaus spausdinta *Kortelė* neturi pasirodymo metu jau buvusių aiškių, tradicinių atviruko formos elementų: tik iš dalies užpildo pašto nustatytą iliustracijos vietą averse ir neturi laiško, kuriuo sąlygiškai galima laikyti atsišaukimą, bet be gavėjo adreso reverse. Tačiau *Kortelę* vaizduojamojo meno spaudiniu ir atviruku sąlygiškai vadinti galima. Svarbi prielaida yra ta, kad Vokietijos, taip pat ir kitų Vakarų Europos šalių, tradiciniai pašto atvirukai prasidėjo nuo XIX a. ketvirtojo–penktojo dešimtmečių meninių kortelių, siunčiamų vokuose. Iš pradžių jos buvo piešiamos ranka, vėliau litografijos technika spausdinamos iliustruotos ir dažniausiai su dedikaciniais (proginiais) tekstais, kuriuos siuntėjas papildydavo savo ranka darytu prierašu bei parašu. Šio reiškinio ištakas plačiau galima apibūdinti unikalių senųjų spaudinių kolekcininkams skirtu straipsniu „Seniausias pasaulyje pašto atvirukas keliaus į Latviją“³³. Jame kalbama apie Londone daugiau kaip už 31 000 svarų sterlingų Londono pašto ženklų biržoje 2002 m. kovą parduotą pašto atviruką. Jis buvo išspausdintas ir ranka nuspalvintas 1840 m., tais metais pažymėtas Jungtinės Karalystės pašto sistemoje oficialiai pradėtu naudoti vieno penio vertės pašto ženklu su karalienės Viktorijos profilio piešiniu juodame fone (filatelininkų vadinamas „Penny Black“) ir išsiųstas viešu paštu. Jungtinės Karalystės filatelininkų asociacija patvirtino, kad pašto ženklas yra tikras, tačiau nepasakė, kad tai – savadarbis atvirukas. Pirkėjas – rygiotis kolekcininkas Jevgenijus Gombergas. Panašius atvirukus kitos Europos šalys pradėjo naudoti vėliau. Iš Rytų Prūsijos knygynų ir kanceliarinių prekių parduotuvių komercinių skelbimų laikraščiuose

žinoma apie vokuose siunčiamų arba asmeniškai iš rankų į rankas dovanomis įteikiamų kortelių pardavimą, tačiau šių eilučių autoriui išlikusio ankstyvojo originalo dar nepavyko rasti arba kitų kolekcininkų rinkiniuose pamatyti. Išėivijos lietuviai pirkę JAV leidėjų gana tobulus meninius sveikinimų atvirukus anglų kalba ir artimiesiems tėvynėje siuntė su gimtąja tarpe rašytais šventiniais linkėjimais bei kasdienybės rūpesčių kupiniais laiškais (žr. 4 iliustr.).

Tradicinės formos pašto atvirukų ištakos siejamos su apie 1861–1865 m. pradėtais tarptautinio pobūdžio leidybos darnos bandymais, standartizavimas prasidėjo 1869 m. nuo Europos šalių kariškiams aprūpinti leidžiamų atvirlaiškio formos iki 90 × 140 mm dydžio pašto kortelių. Lietuvišką atvirlaiškio pavadinimą atitiktų vokiečių Postkarte, prancūzų Carte Postale, anglų Post Card, šveicarų Carte-correspondance, austrų Correspondenz-Karte ir panašūs pavadinimai. Dar po metų jos pradėtos spausdinti iliustruotos. Tačiau prie nurodyto standarto ne visos šalys perėjo iš karto: dydžiai įvairavo nuo 74 × 122 iki 85 × 122 mm, skirtingai žymėti pašto paslaugų įkainiai, nuolat augo tiražai ir pelnas, daręs lėtą, bet pastovų poveikį tarptautiniu mastu sinchronizuotam leidinio tobulinimui³⁴.

Pirmųjų europietiškų leidinių apipavidalinimą ir turinį geriau galima suvokti įsigilinus į vienos šalies pavyzdį – šveicarų atvirlaiškio egzempliorių³⁵

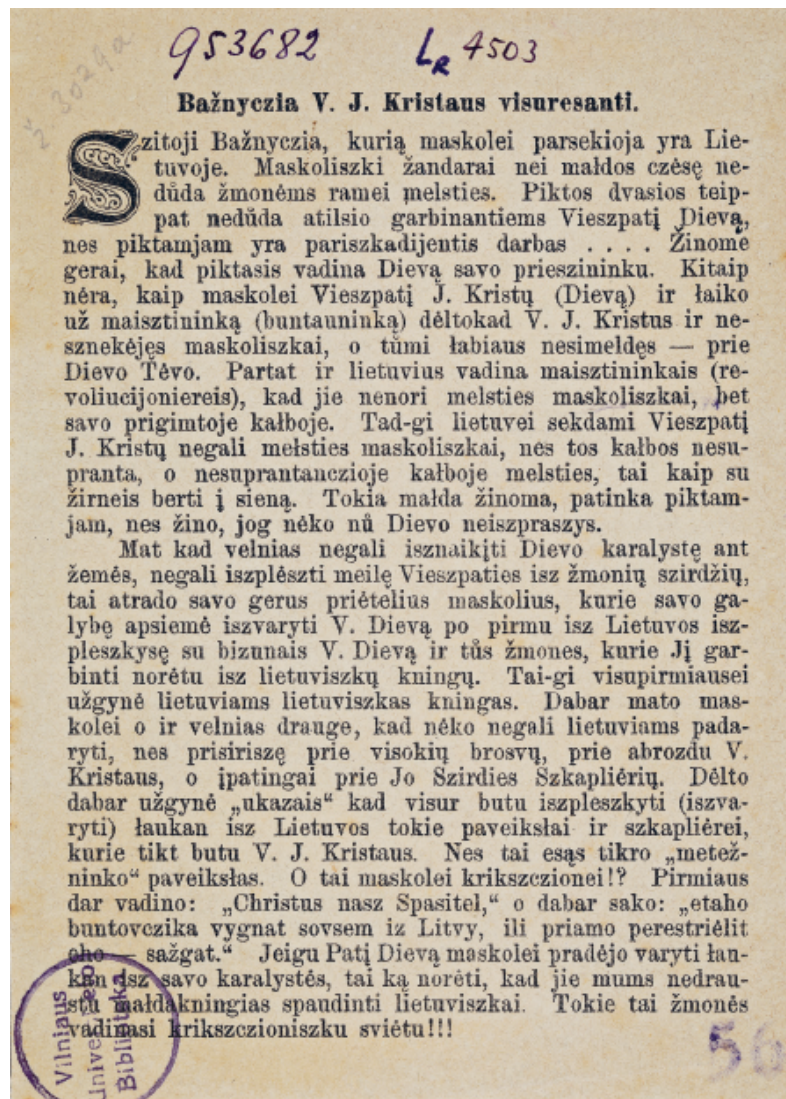
1 iliustr.

Aversas: [1]. Ja siejatel pravoslavija / otpravlen v Litvu: iliustr. / [Dailininkas ir litografas: Johann Mai / Joachim Josef Mai]. – [2]. Reversas: Szis paveikslėlis tikrojų šviesoj' parodo dabartinį mūsų padėjimą po / jungu maskoliaus: [atvirukas-atsišaukimas]. [Tilžė: M. Jankaus laida ir spaustuvė], [1891]. [2] p. – Egz.: Rusijos nacionalinė biblioteka, Sankt Peterburgas, signatūra: Литов. / 1–2162. – 93 x 136 mm.

2 iliustr.

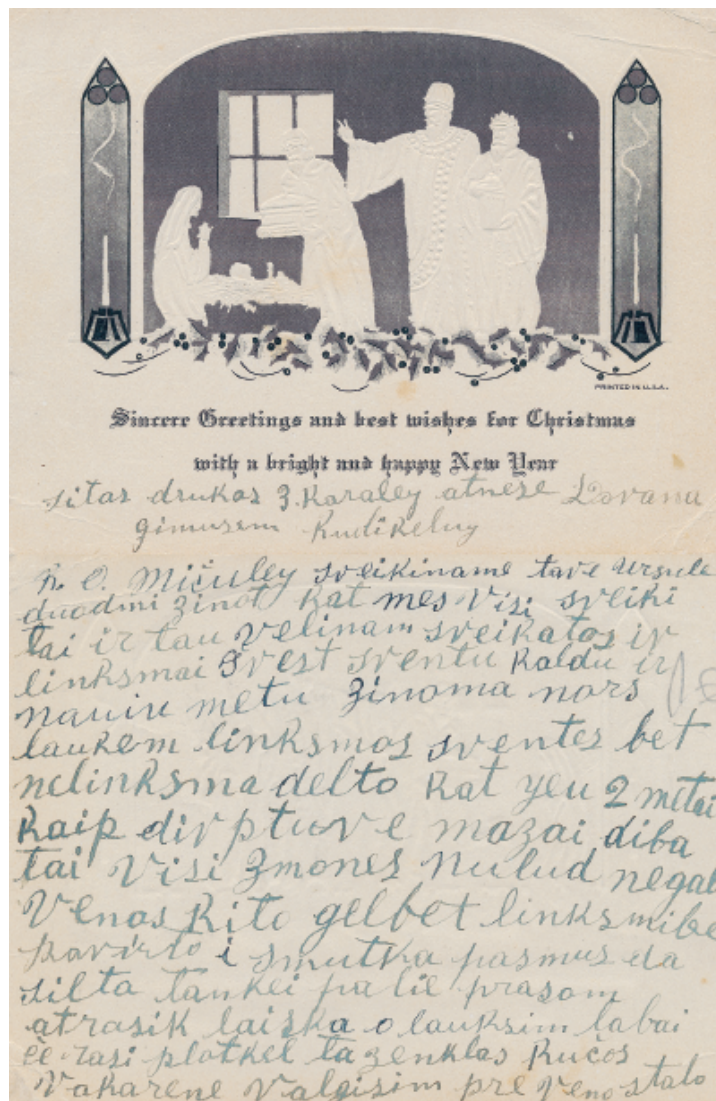
Aversas: Brat' moj! nevidisz-li ty, czto etot litovec molitsia Bogu / iz novoj knigi; vozmi ot neho! (Prikazyvaet cziort žandarmu). – Reversas: [Angrabaitis, Juozas?]. Bažnyčia V[ieszpaties] J[ėzaus] Kristausvisuresanti. Szitoji Bažnyčia, kurią maskolei parsekioja yra Lietuvoje. [Tilžė: J. Angrabaičio leid., M. Jankauspaustuvė], [1891]. [2] p. – Egz.: Vilniaus universiteto biblioteka, signatūra: LR 4503. – 95 × 135 mm.

3 iliustr.

Aversas: An Mech[anische] Cardenfabrik Rüti. [Vieta ir data pagal pašto antspaudą]: Thalweil, 19 XII [18]70. – Reversas: Senden Sie uns die vorräthigen garnituren in No 19 und 21. / [Parašai:] F. Schmid und Hurl; [užsakymo priėmimą patvirtino]: Cannhs [?] 1870. / den 20 Dec[ember]. – [Šveicarija, leidyklair spaustuvė nežinoma, 1869–1870]. [2] p. – Egz.: D. Kauno asmeninis rinkinys. – 84 x 122 mm.

4 iliustr.

Pašto voke siunčiamas meninis atvirukas. Aversas: reljefinės spaudos Kristaus gimimosiužeto paveikslas ir sveikinimas: Sincere Greetings und best wishes for Christmas with a bright andhappy New Year (vertimas: Širdingi sveikinimai ir geriausi linkėjimai Kalėdų proga, šviesių ir laimingų Naujųjų Metų. – D. K.). Prierasas: Sitas drukas 3. Karaley atnese Dovana gimusiam Kudikelay. – Reversas: K. ir O. Mičiulių laiškas pažįstamai Uršulei su sveikiniu ir prastos išeivių materialinės būklės apibūdinimu: K. O. Mičuley sveikiname tave Ursule duodmi #inot kat mes visi sveiki [...]. Printed in U.S.A.[Be leidimo duomenų, XIX a. pabaiga – XX a. pradžia]. [2] p. – Egz.: D. Kauno asmeninis rinkinys. – 107 x 140 mm.

(žr. 3 iliustr.) Jo paskirtį nurodo averso užrašas Carte-correspondance, dydis dar nenusistovėjęs, 84 × 122 mm, adreso pusės kairėje pašto ženklas ne klijuojamas, bet spausdintinis su Šveicarijos heraldiniu simboliu – baltu kryžiumi raudoname fone, padarytas poligrafiniu būdu gaminant kortelės tiražą, informacija vartotojui apie laiško rašymą kitoje – reverso – pusėje teikiama būdingomis Šveicarijos vokiečių, prancūzų ir italų kalbomis, dešinės pusės viršuje palikta nepažymėta vieta pašto antspaudavimui. Kortelės apatinė dalis paženklinta vos įžiūrimomis punktyrinėmis linijomis. Tai vieta rašyti gavėjo asmenvardį

arba įstaigos (firmos) pavadinimą bei adresą. Vaizdą pagyvina raudona spalva spausdintas pakraščių įrėminimas ornamentuotu bordiūru ir penkių smulkiųjų piniginių vienetų, vartotų trimis pavadinimais (vok. Rappen; pranc. centines; it. centesimi), vertės Šveicarijos pašto ženklas. Kortelės reverso pusė be apipavidalinimo ir spausdintinės informacijos, skirta tik autoriniam laiško tekstui. Siuntėjo tekstai (adresato nuoroda ir laiškas), rašyti verslo stiliumi dalykiškai ir lakoniškai: kortelės averse – An / Mech[anische] / Cardenfabrik / Rüti (vertimas: Mechaniniam kardajuosčių fabrikui Riutyje), reverse – Senden Sie uns die / vorrätigen garnituren / No 19 und 21. / J. Schmid u[nd] Hurl. [Die Annahme der Bestellung bestätigt]: Cannhs [?] 1870 / den 20. Dec[ember]. (Vertimas: Atsiųskite mums turimų 19 ir 21 numerio kardajuosčių. F. Schmidas ir Hurlas. [Užsakymo priėmimą patvirtino]: Cannhs?, 1870 m. gruodžio 20 d.)³⁶. Komunikacijos pobūdį lėmė atvirlaiškio paskirtis. Sprendžiant iš įrašo pašto antspaude (THALWEIL [šiandieninė rašyba THALWIL] / 19 XII [18]70), galima teigti, kad jis siųstas iš Ciuricho kantono Talvilio pašto, adresuotas vilnos karšimo juostas gaminančiam fabrikui to paties kantono nedideliame Riučio miestelyje. Šiandieniniame Riutyje veikia tik smulkiojo verslo įmonėlės, kardajuosčių fabrikas liko tik istorijoje.

Pateikiant tautinio sąjūdžio veikėjų rengto ir Jankaus spausdinto leidinio istorijos metmenis, verta iškelti ir bandyti atsakyti į du kitus šiek tiek su ja susijusius klausimus: koks buvo tiražas bei koks jo retumo laipsnis dabar ir ar buvo daugiau į jį panašių leidinių. Atsakymą į pirmąjį klausimą galima teikti tik aprioriškai. Neturint patikimų įrodymų, verta orientuotis į minėto kalendoriaus tiražą. Jis siekė 6 000 egzempliorių. Toks smulkiojo spaudinio – Kortelės – tiražas leidybos kaštų itin nepakėlė ir platinimo ne komerciniu būdu neapsunkino. Šį spėjimą paremtų ir dabar de visu žinomų keturių egzempliorių skaičius. Tačiau nemanytume, kad jis yra galutinis. Visų mums prieinamų egzempliorių laikymo vietos ir jų signatūros užfiksuotos šio straipsnio antroje išnašoje. Duomenis sukaupė Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos bibliografai, ne pirmą metų rengiantys minėtojo veikalo Lietuvos bibliografiją. Serija A, Knygos lietuvių kalba. T. 3, 1905–1917 tęsinio trečiąją ir ketvirtąją knygą Neautoriniai smulkieji, vaizduojamieji spaudiniai, natos. Kadangi Kortelė jau buvo fiksuota nurodytos bibliografijos antrajame tome (1988) kartu su 1862–1904 metų lietuviškomis knygomis ir smulkiaisiais spaudiniais, jos aprašo pataisymai ir naujai surasti egzemplioriai bus įrašyti tik vietoje internetinio Nacionalinės bibliografijos duomenų banko sukurtame Lietuvos integralios bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale ibiblioteka.

Straipsnio autorius su visais žinomais egzemplioriais susipažino de visu, su Sankt Peterburgo egzemplioriumi – iš metodiškai padarytų skaitmeninių kopijų. Jas parengė ir spaudinį apibūdino Sankt Peterburgo universiteto docentas baltistas dr. A. Andronovas. Būtent jis paneigė teiginį, kad Kortelės egzempliorius buvo įrištas kartu su minėtuju Lietuvos ukininku Kalendoriumi ant meto 1892. Tiek Sankt Peterburgo, tiek straipsnio autoriaus rinkinyje turimo kalendoriaus egzemplioriai

buvo ne įrišti, bet brošiūruoti ir Jankui įprastu būdu lankai kartu su antraštiniu lapu sujungti bloko nugarėlės krašte kiaurai pradurtomis vielos sąsagomis. Jas išoriškai pridengiant, nugarėlė buvo apklijuojama siaura popieriaus juostele. Sankt Peterburgo Kortelės skaitmeniniuose vaizduose būdingų vielos paliktų skylių nematyti: jų nėra. Ji gana rūpestingai įklijuota į senųjų bibliotekos knygrišių gamintus mėlynos spalvos kartono viršelius. Prie jų priklijuota vertikalios formos lipdė su senąja signatūra (3. 25 / III. II / П. 8 / № 51, kurios dėmenys nurodo saugyklos salės (3 – зал), spintos (III – шкаф), lentynos (II – полка) ir eilės tvarkos lentynoje numerius) ir greta įžymėta dabartinė signatūra, sudaryta iš standartinio antspaudu su ranka įrašytu indeksu: Литов. / 1–2162. Viršutiniame viršelyje iš vidaus taip pat matomas bibliotekos inventorinis numeris Инв. № 58349 ir įrašytas antraštės nusakomasis vertimas dabartine rusų kalba: Эта картинка в настоящем свете показывает теперешнее наше положение под гнетом москалей ... (Воз[з!]вание к литовцам) [vertimas: Šitas paveikslėlis tikroviškai parodo dabartinę mūsų padėtį po maskolių jungu ... (Atsišaukimas lietuviams). – D. K.]. Kortelės dydis: 93 × 136 mm.

Dr. A. Andronovas taip pat tyrė ir kalendorių. Jis įrištas tarybmečiu. Antraštiniame lape įrašyta senoji (3. 25 / III. V / П. 8 / № 114) ir dabartinė (Литов. / 2–4948) signatūros. Kolega taip pat susipažino su bibliotekos senuoju, XIX amžiaus spintoje laikytų knygų inventoriniu aprašu. Kaip spėja rusų mokslininkas, jame kalendorių savo ranka įrašė S. Baltramaitis, tačiau nepaliko jokios užuominos apie Kortelę. Dr. A. Andronovo manymu, ji greičiausiai buvo tiesiog įdėta į kalendorių, o pastebėjus išimta ir suinventorinta, pagal to meto įprastą tvarką įrašius ir signatūrą. Kadangi nei šiame, nei Lietuvoje saugomuose jos egzemplioriuose savalaikio įrišo pėdsakų nerasta, daroma vienareikšmiška išvada: Kortelė Jankaus spaustuvėje buvo tiesiog dedama į tais metais, taip pat į anksčiau ir vėliau išleistus kalendorius bei knygas, galbūt ir ne po vieną egzempliorių. Tolesnis jų likimas priklausė nuo knygnešių spaudos sklaidos gebėjimų ir gavėjų drąsos.

Kiti kortelės egzemplioriai mažiau informatyvūs. Geriausios būklės yra Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos egzempliorius (dydis 94 × 139 mm). Jis saugomas Griezionėlių Didžiulių šeimos fonde, dukters Aldonos Didžiulytės-Kazanavičienės archyvinių įvairenybių byloje. Kortelė išsaugojusi pirminę spalvą, be pažeidimų, ankstesnių laikų įrašų. Lietuvos ypatingojo archyvo kortelė prastos būklės, kartonas nuo išorinio poveikio pageltęs, kampai ir kraštai nutrupėję (94 × 139 mm). Vartojimo požymių neturi. Vertingesis Lietuvos egzempliorius saugomas Kauno technologijos universiteto bibliotekos Retų spaudinių skyriuje. Kortelė pažymėta lietuvių spaudos istorijos pėdsaku – violetinės spalvos stačiakampiu 14 × 48 mm dydžio antspaudu su dviejų eilučių paryškintu tekstu Redakcija / „Varpo“ ir „Ukininko“. Tokį antspaudą varpininkų redaktoriai naudojo komplektuodami laikraščių redakcijos bibliotekėlę spaudos lotyniškuoju šriftu draudimo panaikinimo išvakarėse ir po panaikinimo. Ši kortelė Nepriklausomybės metais pateko į VDU biblioteką, jos direktoriaus Biržiškos rūpesčiu

įklijuota į kartono viršelius su priešlapiais, paženklinta dviem bibliotekos antspaudais. Kauniškės Kortelės matmenys (93 × 139 mm) artimi anksčiau nurodytiesiems. Nežymių egzempliorių dydžio skirtumų atsirado spaustuvėje kortelių kraštus nukertant specialiu knygrišyklos peiliu.

Kiti kortelės bandymai

Atsakymas į klausimą dėl leidinių, panašių į mūsų jau apibūdintą Kortelę, yra teigiamas. Jį patvirtina kita dydžio, apipavidalinimo, vartojamo šrifto bei turinio formos požiūriu tapati Kortelė (žr. 2 iliustr.). Ji spausdinta prastesniame, kiek plonesniame, daugiau panašesniame į šiuolaikinį knyginių popierių, spaustuvėje apipjauta skirtingu metu, todėl yra nežymiai besiskiriančių matmenų (Vilniaus universiteto bibliotekos egzempliorius 95 × 135, Rusijos nacionalinės bibliotekos – 94 × 130, straipsnio autoriaus rinkinio – 95 × 132 mm). Kortelės averso pusėje grafiniu piešiniu vaizduojama bažnyčia ir prie jos durų susigrūdę, kiti ir suklupę besimeldžiantys žmonės, kuriuos iš nuošalės akylai stebi žandaras ir raguotasis – velnias. Pastarasis, pirštu įbedęs į netoli klūpantį vyrą su maldaknyge rankose, žandarą provokuoja: Brat' moj! nevidisz-li ty, czto etot litovec molitsia Bogu / iz novoj knigi; vozmi ot neho! (Prikazyvaet cziorť žandarmu). [Vertimas: Mano broli! Ar tu nematai, kad šis lietuvis meldžiasi Dievui / iš naujos knygos; atimk iš jo! (Įsako velnias žandarui). – D. K.]. Šis nedidelis lotyniškuoju šriftu išspausdintas tekstas parašytas taisyklinga rusų kalba ir pateiktas tiems laikams nepriekaištinga transkripcija. Tai padaryti galėjo tik išsilavinęs lietuvių inteligentas. Kaip ir pirmoje Kortelėje, didesnis tekstas išspausdintas šios Kortelės reverse. Jis pažymėtas pajuodintu šriftu sureikšmintą antrašte Bažnyczia V. J. Kristaus visuresanti [V. J. – santrumpa: Vieszpatis Jėzaus. – D. K.]. Dogminę konstituciją išreiškiantis teiginys S. Bažnyczia Visuresanti lotyniškuoju šriftu įrėžtas ir pirmojo puslapio piešinyje pavaizduotos bažnyčios frontone. Nors Kortelė iliustruota katalikų tikybos išpažinimo simboliu, iš tikro ji yra masinis politinis dokumentas.

Turinio esminis tikslas – žadinti pasipiktinimą valdžios prievarta. Rašiusiojo įsitikinimu, rusų žandarai trukdo žmonėms ramiai melstis. Jie Kristų laiko maištininku, nes šis rusiškai nekalbėjęs ir nesimeldęs. Maištininkais vadina ir lietuvius, kurie meldžiasi tik gimtąja kalba. Jie rusiškai iš viso nemoka ir tokios kalbos net nesupranta. Velnias, negalįs įveikti lietuvių prisirišimo prie Dievo, bičiuliaujasi su maskoleis. Šie jau uždraudė lietuviškas knygas, dabar įsakais (ukazais) iš Lietuvos veja šventųjų paveikslus ir Kristaus Szirdies Szkaplių³⁷. Autorius žmones perspėja: jei jau Kristų veja iš Lietuvos, tai ko norėti, kai lietuviams draudžia spausdinti ir lietuviškas maldaknyges. Rusai nėra krikščioniški žmonės, nors save ir vadina krikszczioniszku sviėtu!!! Šios kortelės pusės tekstas kalbos ir rašybos požiūriu prastokas, tarmiškas, pavartota daug liaudiškų žargonizmų, pramaišiui naudoti senieji ir naujieji, Varpe jau prigiję spaudmenys.

Spaudinį pirmasis iš Lietuvos tyrėjų 1939 metais bibliografiškai užfiksavo profesorius Biržiška³⁸. Tačiau jo pirmuoju lietuvių bibliografu turėtume laikyti minėtąjį Imperatoriškosios viešosios bibliotekos bibliotekininką Silvestrą Baltramaitį. Jis Angrabaičio Kortelę abėcėliniame kortelių kataloge aprašė pagal lietuviškojo teksto antraštę Bažnyczia V. J. Kristaus visuresanti. 8° [nurodė dydį (8° – sutrumpintas spaudinio formato in octavo žymėjimas) ir signatūrą: 3. 25 / III. II / Π. 8 / № 50. – D. K.]. Siekiant palyginti svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad anksčiau mūsų aptartą sąlygiškai V. Mačiui skiriamą Kortelę bibliografavo nurašydamas visą pirmos pusės rusišką tekstą, tiesa, su kai kuriomis korektūros klaidomis: Ja siejatel pravoslavija otpravlen v Litvu. [...] 8° 2 pusl. Jos signatūra buvo sudaryta ir įrašyta susiejant su Angrabaičio kortelės egzemplioriaus signatūra: 3. 25 / III. II / Π. 8 / № 51 – D. K.]³⁹. Remdamiesi šia informacija galime siūlyti dvi prielaidas: 1) kortelės buvo gautos vienu metu, kataloguotos kartu ir fonde saugotos greta 25 salės antrosios spintos aštuntoje lentynoje, 2) kortelės buvo gautos skirtingu metu, bet kataloguotos kartu, todėl ir fonde saugotos greta. Tokiu būdu nustatę katalogavimo ir spintoje laikytų knygų inventorinio aprašo sudarymo datas mes galbūt galėtume patikslinti ir jų išleidimo, ir gavimo bibliotekoje metus.

Angrabaičio Kortelės aprašą Biržiška sukūrė de visu remdamasis Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos turėtu egzemplioriumi, nes jo priklausomybė paliudyta raidine santrumpa LUB (tradiiciškai vartota nuo Lietuvos universiteto bibliotekos įkūrimo laikų). Jo pradmeniui imta lietuviško teksto antraštė Bažnyczia V. J. Kristaus visuresanti, lenktiniuose skliaustuose įrašyti minimalūs leidimo duomenys: Tilžėje 1891. 2 p. 13,5–9,5 cm. ir lakoniškai apibūdintas masinės scenos ties bažnyčios prieangiu siužetas. Sprendžiant iš šio aprašo galima teigti, kad bibliografas autoriaus, leidėjo ir spaustuvininko nežinojo ir su M. Jankumi nesiejo. Kitas tos pačios kortelės egzempliorius į Vilniaus universiteto bibliotekos fondus pateko 1952 metais pradėjus perimti ir apie dešimt metų periminėjus uždarytos Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos Kaune fondus. Jis sulaukė mūsų laikų ir, išsaugojęs gerą būklę, teikia papildomos dokumentinės informacijos⁴⁰. Iliustracijos pusės viršuje plona plunksna raudonu rašalu užrašyta: 1891 [vienetas subraukytas, kiek žemiau pakartotinai įrašytas aiškiau: 1891 m. – D. K.] pirma kart, / toliaus išleista / dar bene du kartus. / Iš viso jų paleista į / žmones apie 15 000. MZ. Tai Mažosios Lietuvos lietuvių spaudos veikėjos, aktyviai bendradarbiavusios su draudžiamosios lietuvių spaudos lotyniškuoju šriftu leidėjais, Martos Zauniūtės autografas. Sprendžiant iš rašto ir kalbos kultūros galima teigti, kad rašyta Lietuvos Respublikos pirmosios nepriklausomybės metais. Autografo turinys perteiktas minėto V. Biržiškos naudoto VDU egzemplioriaus bibliografinio aprašo anotacijoje, tačiau šaltinio autorė – Marta Zauniūtė – nutylėta. Galbūt tai padaryta atsargumo sumetimais, nes Biržiškai publikuojant Lietuvių bibliografijos ketvirtąją dalį ne tik anapus Nemuno, bet ir Klaipėdos krašte jau viešpatavo nacių režimas. Bibliografinė informacija iš pateikėjos greičiausiai buvo gauta paprašius

asmeniškai pažįstamam asmeniui arba į ją kreipiantis pasitikėjimą keliančiam lietuvių mokslo ir kultūros darbuotojui. Autoriaus manymu, šią informaciją galėjo parūpinti tiek Biržiška, tiek kuris nors kitas Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos darbuotojas, tiek ir kuris nors XXVII knygos mėgėjų narys, ypač medžiagą apie senųjų knygų ir smulkiųjų spaudinių egzempliorių poligrafinius skirtumus kaupęs ir skelbęs Vytautas Steponaitis⁴¹. Egzemplioriaus perdavimo Vilniaus universiteto bibliotekai faktą patvirtina jo tekstinės pusės žymenys: 1) apatiniame kairiajame kampe uždėtas apskritas antspaudas su trijų eilučių įrašu didžiosiomis ir mažosiomis raidėmis Vilniaus / Universiteto / Biblioteka, naudotas greičiausiai nuo 1952 m., 2) apatiniame dešiniajame kampe esantis kitas antspaudas su skaitmenimis 56, patvirtinantis fondo patikros datą – 1956 metus, kortelės viršutinėje paraštėje virš teksto rankraštinės signatūros: 3) 953682 (greičiausiai inventorinis numeris) ir 4) dabar tebegaliojantis iki 1959 m. sudaryto senųjų lietuviškų knygų rinkinio šifras LR 4503 (LR – tik šiam katalogui sukurto termino lietuviška, reta santrumpa)⁴². Ir antspaudams, ir rankraštiniais įrašams naudotas violetinis rašalas. Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos žymenų trūkumas rodo, kad šis egzempliorius jai nepriklausė.

Spaustuvininką liudija kitas šaltinis: bažnyčios paveikslų reprodukcija M. Jankaus redaguotos, leistos ir spausdintos Tetutės 1892 m. ketvirtajame numeryje⁴³. Neabejotinai spaustuvės savininkas tuo metu buvo ir iliustracijos klišės savininkas. Taip teigti leidžia iš jos pašalintas parašas rusų kalba ir užrašas S. Bažnyczia Visuresanti iš bažnyčios frontono. Parašo rusų kalba greičiausiai atsisakyta dėl Tetutėje skelbto straipsnio turinio. Jankus jame pajuokė velnio ir žandaro sėbrystę, kurią šiedu slepia. Jiedu būtų demaskuoti, jei spaudoje pasirodytų jų nuotrauka [mintyje turėtas piešinys. – D. K.]. Kartu tai raginimas skaitytojams spausdintą iliustraciją siųsti gubernatoriams bei kitiems mūsų broliams, tai yra lietuvių persekiotojams, sutapatintiems su velniu ir žandaru.

Į šią problemą Jankus žvelgė dar plačiau. Straipsnyje piktinamasi ne tik lietuvių spaudos draudimu, bet ir cariniu režimu, slegiančiu Lietuvą, Latviją, Findlandiją ir kitas tautas. Užrašas iš bažnyčios frontono piešinio greičiausiai pašalintas dėl kitos priežasties. Jis galbūt motyvuotas Tetutės redaktoriaus liberalių pažiūrų ir siekio vengti konflikto su katalikų spaudos darbuotojais bei vartotojais.

Šios kortelės iniciatorių ir iš dalies atsiradimo aplinkybes atskleidė buvęs Otto von Mauderode'ės spaustuvės lietuviškų leidinių redaktorius bei korektorius Juozas Angrabaitis. Į Tilžę jis atvyko 1889 m., nuo 1890 m. buvo laikraščio „Žemaičių ir Lietuvos Apžvalga“ redaktoriumi⁴⁴, kitais duomenimis – tik gaunamos medžiagos tvarkytoju, neoficialiu, bet tikruoju redaktoriumi – vienas kitą pakeitęs klierikas Pranciškus Urbonavičius ir kunigas Kazimieras Pakalniškis⁴⁵. Apie Kortelę kalbama jau senatvėje rašytame ir atsiminimų knygoje Knygnešys paskelbtame beletrizuotame Angrabaičio pasakojime:

Besidaruodamas anais laikais Tilžėj, kada caro žandarai iki aukščiausio laipsnio buvo pašėlę knygnešius gaudyti ir ėmė knygas iš žmonių rankų lupti, tada

padirbdinau paveikslėlį žandarams pajuokti. Tas paveikslėlis štai ką rodė: žmonės šventadieny meldžiasi prie bažnyčios, o kacasas žandaras stovi prie šventoriaus vartų ir dairo, kas iš žmonių turi rankose naujas knygas. Žandaro užpakalyje stovi velnias su ilga uodega ir prisikišęs žandarui šnabžda į ausį:

– Mano broliuk! Žiūrėk, ar nematai, kad anas lietuvis turi visai naują knygą. Ištrauk ją iš jo rankų⁴⁶.

Apie autorių neužsimenama, teksto J. Angrabaitis nesisavino. Galbūt jį parašė kuris nors iš „Žemaiczių ir Lietuvos Apžvalgos“ redaktorių arba bendradarbių. Dėl patikimų duomenų stokos kol kas autorystės klausimas lieka atviras.

Rašinys Knygnešyje buvo iliustruotas kortelės originalu (tai patvirtina bažnyčios piešinio parašas rusų kalba), apie tekstą kitoje jos pusėje neužsimenama. Vėliau, leidžiant Knygnešio antrąją laidą, Angrabaičio tekstas be pataisų buvo pakartotas su redaktoriaus priedu: autorius mirė 1935 m. rugpjūčio 2 d. Krokuvoje⁴⁷. Pastarojoje knygoje Kortelė ir kelios kitos iliustracijos reprodukuotos įdėtiniame lape. Kitų Angrabaičio dalyvavimo Kortelės istorijoje akivaizdžių įrodymų neradome. Jų nėra dar gyvenimo metais jo paties sudarytose bibliografinėse rodyklėse: religinių paveikslėlių⁴⁸ ir Mažojoje Lietuvoje išleistų Didžiajai Lietuvai skirtų imperinės Rusijos draudžiamų lietuviškų knygų ir laikraščių lotyniškuoju šriftu bibliografijoje⁴⁹. Autorius šio epizodo neaprašė ir JAV lietuvių žurnale Žvaigždė paskelbtoje autobiografijoje⁵⁰.

Paskutinis kone visus Kortelės bibliografinius duomenis sutelkiantis šaltinis yra jos aprašas šiuolaikinės knygų nacionalinės bibliografijos 1985 metų tome⁵¹. Jame užregistruoti to meto bibliografams žinomi keturi spaudinio egzemplioriai, taip pat ir saugotas šiandieninės Rusijos nacionalinės bibliotekos Sankt Peterburge pirmtako fonde. Įvertinę visus duomenis galime teigti, kad Kortelės sumanytojas, leidėjas, galbūt ir teksto autorius buvo Angrabaitis, jo užsakymu klišę greičiausiai padirbdino kuris nors tilžiškės spaustuvės arba savarankiškai dirbęs raižytojas, galbūt mūsų jau išaiškintas J. Mai'jus, kelis tiražus spausdino M. Jankus, nes jo rankose ta klišė atsidūrė ir liko. Pastarojo aktyvų dalyvavimą spausdinant paklausius bei pelningus paveikslėlius užfiksavo ir Nepriklausomos Lietuvos lietuvių spaudos istorijos tyrėjas Vytautas Steponaitis, tačiau apie jo bendradarbiavimą su Angrabaičiu žinių nepateikė⁵². Angrabaitis amžiaus pabaigoje rašytuose atsiminimuose Jankaus dalyvavimą spausdinant minėtas korteles ir kitus leidinius greičiausiai nutylėjo dėl skirtingų pasaulėžvalgų: vienas priklausė konservatyviajai katalikiškajai, kitas – liberaliajai stovyklai. Jei Kortelę būtų spausdinusi Mauderode'ės įmonė, tai priežasčių ją nutylėti autorius būtų neturėjęs.

Mūsų laikais Angrabaičio kortelę priminė prof. Vladas Žukas. Jos originalą ir Baltramaičio parengtą kataloginį aprašą surado anuometinio Leningrado Viešosios valstybinės bibliotekos archyve rinkdamas medžiagą daktaro disertacijai. Publikuodamas Kortelės fotoreprodukciją knygoje apie Baltramaitį, ją pavadino prieš spaudos

draudimą nukreiptu lapeliu ⁵³. Toks sprendimas palaiko leidinio priskyrimą politinio dokumento kategorijai.

Apibendrinimas

Apibendrinus sukauptus bibliografinius ir istorijos šaltinių duomenis bei atliepiant tyrimo uždavinius galima teikti tokias išvadas: 1) pagal paskirties požymį Kortelė laikytina masiniu politiniu dokumentu; 2) priklauso atviruko porūšiui, skirtam sužadinti pasipriešinimui Rusijos valdžios kampanijai dėl migracijos į Transsibiro magistralės ir gyvenviečių statybas. Leidinys dėl specifinės struktūros ir baudžiamojo turinio negalėjo funkcionuoti atviruose pašto ryšiuose, todėl pagal to meto reikalavimus atviruku gali būti vadinamas sąlygiškai; 3) teksto autorius patikimai nenustatytas. Jis galėjo būti iš Rusijos universitetų studentų arba absolventų lietuvių tarpo, greičiausiai teisininkas Vladas Mačys ir jam talkinusių asmenų grupė; 4) leidinio dailininkas (dizaineris) buvo Tilžės litografas Joachimas Josefai Mai'jus (vel Johann Mai); 5) leidinio mokslinis bibliografinis fiksavimas pradėtas Nepriklausomoje Lietuvoje nuo 1929 m. ir tapo lietuvių nacionalinės bibliografijos tradicija; 6) Kortelę leido ir spausdino M. Jankaus spaustuvė Tilžėje 1891 metais; 7) dėl duomenų stygiaus tiražas kol kas gali būti tik spėjamas remiantis kalendoriaus, su kuriuo buvo platinamas, tiražu – 6 000 egzempliorių. Jų sklaida vyko dedant į Jankaus spausdintus kalendorius ir knygas; 8) paveldą sudaro ne mažiau kaip keturi fiziniai vienetai, tačiau šis skaičius dėl tolesnių paieškų ir tyrimų plėtros greičiausiai didės; 9) nustačius formalųjį ir tipologinį panašumą su tuo pačiu metu Tilžėje dirbusio J. Angrabaičio parengta Kortele, galima teigti apie užuomazgą kovai su imperinės Rusijos lietuvių spaudos persekiojimu naudoti to paties tipo represinių organų sunkiai sukontroliuojamus masinius politinius smulkiuosius spaudinius – korteles; 10) kelių kartų bibliografų ir tyrėjų įdirbis sudaro sąlygas toliau nuosekliai tikslinti bibliografinį aprašą, sukaupiti reikšmingą šaltinių bei istoriografinių duomenų išteklių ir sukurti prielaidas šios ir kitų tipologiškai panašių spausdintinių kortelių istorijai parengti.

Iš karto vienareikšmiškai ir išsamiai atsakyti į visus tyrime įvardytus bei galimus kitus klausimus kol kas sudėtinga. Galbūt tolesne tiriamojo darbo paskata galėtų pasitarnauti šių eilučių autoriaus pranešimo, skaityto Rusijos nacionalinės bibliotekos Nacionalinės literatūros skyriaus surengtoje ketvirtojoje tarptautinėje mokslinėje-praktinėje konferencijoje „Informacija beveidė, knyga – individuali: nacionalinės knyginkystės unikumai ir jų mįslės“ Sankt Peterburge 2020 m. lapkričio 27 d. tezės ⁵⁴ ir šio renginio motyvuotas straipsnis. Reikšmingesnių rezultatų galima pasiekti tik sutelkus paveldo institucijų – pirmiausia mokslinių bibliotekų, archyvų ir muziejų – specialistų, literatūros, kalbos ir istorijos tyrėjų kompetenciją bei įdirbį. Svarbų indėlį suteiktų pozityvi spausdintinio bei rankraštinio paveldo kolekcininkų parama.

Rengdamas šį darbą, autorius rėmėsi kolegishku įvairių Lietuvos bibliotekų senųjų ir retųjų spaudinių skyrių bei archyvų darbuotojų

palaikymu. Jiems reiškiu nuoširdžią padėką. Kolegos dr. Tomo Petreikio konsultacijos kuriamos neautorinių vaizduojamųjų, smulkiųjų spaudinių ir natų lietuvių kalba duomenų bazės Lietuvos bibliografija. Serija A tema bei dalykiniais klausimais spartino užduoties vykdymą ir ypač tokių leidinių paiešką, padėjo tikslinti jų klasifikavimą. Taip pat privalau su dėkingumu prisiminti Rusijos nacionalinės bibliotekos Sankt Peterburge darbuotojus, kurie dar tarybmečiu padėjo lietuvių spaudos nacionalinės bibliografijos sudarytojams – Lietuvos knygų rūmų bibliografams: kolegiškai teikė kopijas ir informaciją, o dabarties laikais į naujus viršelius perrišo lietuvišką kalendorių ir išsaugojo jame pirmtakų rastą Kortelę – atviruką bei suteikė galimybę jo tolesniam savarankiškam egzistavimui. Ypač dėkoju šių dienų Rusijos nacionalinės bibliotekos Nacionalinės literatūros skyriaus vedėjai Šušanai Žabko (Шушана Симикивна Жабко) ir buvusiam Sankt Peterburgo universiteto Baltistikos skyriaus vedėjui, latvių ir lietuvių kalbų tyrėjui dr. Aleksejui Andronovui (Алексей Викторович Андронов), de visu būdu ir tipografiniu metodu atlikusiam Kortelės būklės vertinimą bei profesionalų bibliotekinio katalogavimo istorijos duomenų fiksavimą, kvalifikuotą šaltinių bei literatūros ištekliaus papildymą ir straipsnio vertinamąjį recenzavimą. Jų dėka iš Peterburgo gautos abiejų Kortelių bei įvairių su jomis susijusių dokumentų, taip pat ir rengtų ir S. Baltramaičio, skaitmeninės kopijos. Dėl nepriklausomai nuo mokslininko valios nepalankiai universitete susiklosčiusių sąlygų jis nuo 2021 m. pradėjo dirbti minėtos bibliotekos Nacionalinės literatūros skyriaus vyriausioju bibliotekininku. Baigiamajame darbo rengimo etape reikšmingą profesinę paramą suteikė Lietuvos istorijos instituto archeografė ir vertėja iš vokiečių kalbos Vilija Gerulaitienė. Šveicarijos lietuvių bendruomenės veikėja Milda Matulaitytė-Feldhausen parūpino enciklopedinių žinių ir literatūros apie Šveicarijos atvirukų istoriją. Autorius joms nuoširdžiai dėkoja.

Šaltiniai ir literatūra

1. Ypatingai slapta 1937 m. liepos 8 d. telegrama iš Novosibirsko, adresuota „Visos Rusijos komunistų partijos (b) Centro Komitetui, draugui Stalinui“. Dėl Novosibirsko regione nustatytų 25 000 „pabėgusių buožių ir nusikaltėlių“, iš kurių 11 000 „ypatingai priešiškų ir aktyvių“ nurodyta sušaudyti. Pasirašė: Stalinas, CK nariai Kaganovičius, Kalininas, Mikojanas, Čiubaris ir kt., adresuota Vidaus reikalų liaudies komisariui Ježovui, nuosprendžius priimti trojkai, sudarytai iš Novosibirsko aukščiausiųjų pareigūnų: Vidaus reikalų liaudies komisariato viršininko Mironovo (pirmininkas), partijos raikomo sekretoriaus Eichės ir krašto prokuroro Barkovo // Šifruota telegrama. Novosibirskas, išsiųsta 1937 m. liepos 8 d. 11 val. 56 min., Centro komitete iššifruoti perduota tą pačią dieną 14 val. 45 min. VUB RS, F. 179–2258. (Kserokopija).
2. JANKUS, Martynas. Rokunda nuo knygų pardavimo ir nusiuntimo. 1890–1892 m. 1903 m.: [spaustuvininko 1891 m. lapkričio 22 d. įrašas apie Tetutės ir kitų leidinių pardavimą Mačiukui iš Šiaulių (originalas: 22. 11. 91. Macziuks isz Szauliu)] // VUB RS, F 1–D 340, p. [32].

3. LIEPINIA-BULOVIENĖ, Asija. Asmeniniai ir XIX a. pabaigoje į Sibirą persikėlusių giminės narių teikti atsiminimai. Autorė gimė 1947 m. vasario 17 d. Rytų Sibiro Krasnojarsko krašto Ujaro rajono Nikolsko kaime (Уярский район, село Никольское). Gyveno ir 2022 m. balandžio 9 d. mirė Rokiškyje, Birutės g. Nr. 26, liudijimus 2021 m. liepos 18 d. užrašė Domas Kaunas. VUB RS, F. 179–2258. (Kompiuterinis tekstas).
4. ANGRABAITIS, Juozas. J. Angrabaičio autobiografija. Žvaigždė (Filadelfija, JAV), 1924, Nr. 9, p. 3–12; Nr. 10, p. 5–20.
5. ANGRABAITIS, Juozas. Mano atsiminimų žiupsnelis. Kn.: Knygnešys, 1864–1904: [atsiminimų rinkinys]. [T.] 1 / [sudarytojas ir] redaktorius P[etras] Ruseckas. Kaunas: P. Ruseckas, 1926, p. 254–255: iliustr.; Tas pat. [T. 1]. Antra laida. Kaunas: P. Ruseckas, 1938, p. 236: iliustr. įdėtinis lapas tarp p. 176 ir 177.
6. ANGRABAITIS, Juozas. Suraszas abrozdelių arba Katalogas visokių szventųjų paveikslėlių. [...] Nr. 1. Vis tai gaunama pas Pranciszkaus Paznokaiczio [Juozo Angrabaičio] / [sudarė J. Angrabaitis]. Tilsit [Tilžė]: Fr. Paznokeit, 1893, balandis. 32 p. – Fr. Paznokeit yra slapyvardžio Pranciszkus Paznokaitis vokiška forma su klaidingai užrašyta santrumpa Franz Paznokeit. Turėjo būti Pasnokeit.
7. ANGRABAITIS, Juozas. Suskaita arba Statistika visų lietuviszkų knygų ats[p]austų Prusūse nū 1864 metų iki pabaigai 1896 metų / Suraszė A. Jonas Zanavikutis [sudarė Juozas Angrabaitis]. Tilžė: autoriaus leidinys, 1897. 55, [1] p.
8. Bažnyczia V[iespaties] J[ėzaus] Kristaus visuresanti [/ parengė Juozas Angrabaitis] [Tilžė: J. Angrabaitis; M. Jankaus spaustuvė, 1891]. [2] p. – Egzempliorius VUB, signatūra: LR 4503.
9. BIRŽIŠKA, Vaclovas. Lietuvių bibliografija. D. 3: Spaudos uždraudimo laikas (1865–1904 m.). Kaunas: Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisijos leidinys, 1929, sk. 855, įrašo Nr. 3251.
10. BIRŽIŠKA, Vaclovas. Lietuvių bibliografija. D. 4: (1905–1914 m.), t. 2 (1910–1914 m.), sąs. 1 (1910 m. ir 1–4 dalių papildymai). Kaunas: Antano Smetonos Lituanistikos instituto Lietuvių kalbos skyriaus leidinys, 1939, sk. DLXXXIII, įrašo Nr. 3029a.
11. Dainu Balfai. Melodien litauischer Volkslieder gefammelt und mit Textüberfetzung, Anmerkungen und Einleitung im Auftrage der Litauischen litterarischen Gefellschaft herausgegeben von Chriftian Bartfch. Heidelberg: Carl Winter's Univerfitätsbuchhandlung, Druck von Otto v[on] Mauderode, Tilsit, 1889, muzikos instrumentų piešinių lentelės be puslapių numeracijos Chr. Bartfcho įvadinio straipsnio „Über litauische Mufikinstrumente“ pabaigoje. – Aprašyta pagal aut. egzempliorių.
12. FORMERY, Günter. Das große Lexikon der Ansichtkarten: Eine Enzyklopädie der Philokartie. Schwalmthal, Deutschland: Phil* Creativ GmbH, Verlag & Agentur, [2018?], p. 252–257: iliustr.
13. Die Ganzsachen der Schweiz: Spezialkatalog und Handbuch. XI. überarbeitet und ergänzte Auflage. Bern: Zumstein & Cie, 2010, p. 38–47: iliustr.
14. GEHRMANN, J[ulius] C[arl]. Adreßbuch für die Stadt Tilfit auf das Jahr 1890. Aus amtlichen Quellen #ufammengestellt von J[ulius] C[arl] Gehrmann. Tilfit: Druck und Verlag von J. Reylander & Sohn, [1890], p.

- 36, 111. – Paieška vykdoma Lietuvos integralios bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale *ibiblioteka*, signatūra: C (LKA) vok. 10 / 890.
15. HORN, [Paul]. Adreßbuch für die Stadt Tilfit, Tilfit-Preußen, Kallkappen, Stolbeck und Splitter nebst Gefchäfts-Anzeiger auf das Jahr 1909. 26. Jahrgang. #ufammengestellt auf Grund amtlichen Materials und privater Nachrichten von Bureau-Direktor [Paul] Horn. Tilfit: Druck und Verlag von J. Reylaender & Sohn, [1909], p. 73, 194. – Paieška vykdoma Lietuvos integralios bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale *ibiblioteka*, signatūra: C (LKA) vok. 10 / 890.
16. [1]. Ja siejatel pravoslavija / otpravlen v Litvu. – [2]. Szis paveikslėlis tikrojo šviesio parodo dabartinį mūsų padėjimą po / jungu maskoliaus: [atvirukas-atsišaukimas]. [Tilžė: M. Jankaus laida ir spaustuvė], [1891]. [2] p.: iliustr. – Egzemplioriai: Lietuvos ypatingasis archyvas, F. 15808, ap. 1, byla 145, vokas 1, lap. 7; MAB Rankraščių skyrius, F. 94–99, lap. 109; KTUB Retų spaudinių skyrius, P. Sp. B. 1; Rusijos nacionalinė biblioteka, Sankt Peterburgas – Литов. / 1–2162.
17. [JANKUS, Martynas]. Velnias ir maskolių žandaras. Tetutė, 1892, balandis, Nr. 4, p. [4]: iliustr.
18. KASPERAVIČIUS, Gediminas. Verslininkai iš Lietuvos Tobolsko gubernijoje XIX a. antroje pusėje – XX a. pradžioje Oikos: lietuvių migracijos ir diasporos studijos, 2018, Nr. 2 (26), p. 64.
19. KAUNAS, Domas. Nelegal'no izdanaja otkrytka v bor'be protiv natsional'nogo ugnetenija: tezis doklada / [na russkij yazyk pereviol Aleksej V. Andronov]. 4-ja mezhdunarodnaja nauchno-prakticheskaja konferentsija Otdela natsionalnoj literatury RNB „Informatsija bezlika – kniga individual'na: unikumy natsionalnoj knyzhnosti i ikh zagadki“, 27 nojabria 2020 g.: tezis dokladov / Rossiiskaja natsionalnaja biblioteka, Rossiiskaja bibliotekhnaja assotsiatsija, Sankt-Peterburgskij gosudarstvenij universitet; otv. redaktory A. V. Andronov, Sh. S. Zhabko, T. V. Petrusenko. Sankt-Peterburg: Rossiiskaja natsionalnaja biblioteka, 2020, p. 19–20 [žiūrėta 2022 m. vasario 24 d.]. Prieiga per internetą: <http://nlr.ru/nlr_visit/RA1717/publikatsii>.
20. KOLOTKIN, M[ikhail] N[ikolaevich]. Baltiiskaya diaspora Sibiri: opyt istoricheskogo analiza 20–30-kh gg. / Gosudarstvenyi komitet Rossiiskoi Federacii po vysshemu obrazovaniyu, Sibirskaya gosudarstvennaya geodezicheskaya akademiya. Novosibirsk: RIO CITA, 1994. 164 p.
21. KOLOTKIN, M[ikhail] N[ikolaevich]. Sotsial'no-politicheskaya istoriya baltiiskikh poselentsev Sibiri (1917–seredina 1930-kh gg.) / Ministerstvo obrazovaniya Rossiiskoi Federacii, GOU VPO Sibirskaya gosudarstvennaya geodezicheskaya akademiya. Novosibirsk: SGGA, 2010. 316 p.
22. LEIKUMA, Lidija. Ekspeditsija v Sibir'. Almanakh Instituta komparativistiki, t. 22: Jyazyk i mir, vypusk 2: Materiya dialekta i idiolekt perevoda / Daugavpils universitāte, Humanitārā fakultāte, Komparativistikas institūts; red. Oksana Komarova, Jelena Koroļova. Daugavpils: Daugavpils universitāte, 2010, p. 11–39: iliustr.
23. Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai: [žinyas] / Lietuvos kultūros fondas, Knygnešio d-ja; Lietuvos lit. ir meno archyvas; sudarė ir parengė Benjaminas Kaluškevičius ir Kazys Misius. Vilnius: Diemedis, 2004, p. 29–30: iliustr.

24. Lietuvos TSR bibliografija = Bibliografiya Litovskoi SSR. Serija A. Knygos lietuvių kalba. T. 2, 1862–1904. Kn. 1: A–P. / LTSR knygų rūmai ir kt.; [sudarytoja E[lena] Binkytė ir kt.]; redkol.: V[ytautas] Merkys (pirm.) ir kt. Vilnius: Mintis, 1985, p. 119, įrašo Nr. 66.
25. Lietuvos TSR bibliografija = Bibliografiya Litovskoi SSR. Serija A. Knygos lietuvių kalba. T. 2: 1862–1904. Kn. 2: R–Ž. Vaizduojamasis menas. Afšos. Gaidos. Žemėlapiai. Vilnius: Mintis, 1988, p. 401, įrašo Nr. 4065.
26. Lietuvos ukininku Kalendorius ant meto 1892 366 dienas turinczio / [redagavo Kazys Grinius]. Vilniuje 1891. Spaustuvėje Juozapo Zavadzkiio [Maskva: Maskvos lietuvių studentų draugija, Martyno Jankaus spaustuvė Tilžėje]. 1891. 79 p. – Aprašyta pagal aut. egzempliorių.
27. Lietuvos ukininku Kalendorius jau yra gatavas ir parsiduoda Varpo bei Ukinjko rėdystėje, pas M. Janku, Tilžėje. Ukinjkas (Tilžė), 1891, rugp., Nr. 8, p. 384.
28. LOTKIN, I[lya] V[iktorovich]. Pribaltiiskie diaspory v Sibiri (20–30-e gody): aspekty etnosotsial'noi istorii. Omsk: Izdatel'skii dom „Nauka“, 2006. 348 p.
29. MAČYS, Vladas (?). Broliai! Jieszkokime, reikalaukime szviesos ir mokslo!: [politinis publicistinis leidinys / redagavo Kazys Grinius]. [Maskva: Maskvos lietuvių studentų draugija], Kristupo Voskos [ir Martyno Jankaus] spaustuvėje Ragainėje, [1889]. 8 p.
30. MERKYS, Vytautas. Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias, 1864–1904. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 9.
31. Mišiu Knygos. [...] pėrfatytos ir į wienas Knygas fudėtos nū Dowido Plonaus Aßenberkije [...]. [Tilžė]: Druck und Verlag von J. Reyländer & Sohn in Tilfit. Til#ėje pas J. Reyländer & Sohn, 1906, nenumėruoti 4 portretiniai lapai knygos pradžioje. – Aprašyta pagal aut. egzempliorių.
32. MÜLLER, [Max]. Adreß-Buch für die Stadt Tilfit auf das Jahr 1897. #ufammengestellt auf Grund amtlichen Materials von Stadtfekretär [Max] Müller. Tilfit: Druck von Otto v[on] Mauderode, [1897], p. 99, 211. – Paieška vykdoma Lietuvos integralios bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale ibiblioteka, signatūra: C (LKA) vok. 10 / 890.
33. [ROSBACH, Max?]. „Tilsiter Zeitung“ ir J. Reylaenderio & sūnaus firmos Tilžėje 75 metų jubiliejus: publikacija / parengė Domas Kaunas, iš vokiečių kalbos vertė Liucija Citavičiūtė. Knygotyra, 1997, t. 24 (31), p. 132, 135.
34. Seniausias pasaulyje pašto atvirukas kelias į Latviją. Lietuvos rytas, 2002, kovo 9, Nr. 56, p. 11: iliustr. – (Pasaulis).
35. STEPONAITIS, Vytautas. Leidimai ir variantai. XXVII knygos mėgėjų metraštis, 1937, kn. 2, p. 149.
36. [WIEDEMANN, Max?]. Oto fon Mauderodės firmos (knygų, meno ir litografijos spaustuvė, litografija, knygriškla, popieriaus krautuvė) veiklos 25-mečio paminėjimo knyga: publikacija / parengė Domas Kaunas, iš vokiečių kalbos vertė Zofija Dūdaitė. Knygotyra, 1993, t. 19 (26), p. 111–112.
37. ZAZUBRIN, Vladimir (tikroji pavardė: Vladimir Jakovlevič Zubcov). Skiedra. Apysaka apie Ją ir apie Ją / iš rusų k. vertė Vytautas Martinkus. Klaipėda: Eglė, 2021. 120 p.
38. ŽUKAS, Vladas. Tarp knygų prabėgę metai. Silvestras Baltramaitis. Vilnius: UAB Ogamas, 2006. 179 p. : iliustr.

Notes

- 1 MERKYS, Vytautas. Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias, 1864–1904. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 9. 2 [1]. Ja siejatel pravoslavija / otpravlen v Litvu. – [2]. Szis paveikslėlis tikrojo szviesoj parodo dabartinį mūsų padėjimą po / jungu maskoliaus: [atvirukas-atsišaukimas]. [Tilžė: M. Jankaus laida ir spaustuvė], [1891]. [2] p.: iliustr. – Egemplioriai: Lietuvos ypatingasis archyvas, F. 15808, ap. 1, byla 145, vokas 1, lap. 7; Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – MAB), F. 94–99, lap. 109; Kauno technologijos universiteto bibliotekos Retų spaudinių skyrius (toliau – KTUB), P. Sp. B. 1; Rusijos nacionalinė biblioteka, Sankt Peterburgas – Литов. / 1–2162.
- 2 Ja siejatel pravoslavija / otpravlen v Litvu. – [2]. Szis paveikslėlis tikrojo szviesoj parododabartinį mūsų padėjimą po / jungu maskoliaus: [atvirukas-atsišaukimas]. [Tilžė: M. Jankauslaida ir spaustuvė], [1891]. [2] p.: iliustr. – Egemplioriai: Lietuvos ypatingasis archyvas, F. 15808, ap. 1, byla 145, vokas 1, lap. 7; Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – MAB), F. 94–99, lap. 109; Kauno technologijos universiteto bibliotekos Retų spaudinių skyrius (toliau – KTUB), P. Sp. B. 1; Rusijos nacionalinė biblioteka, Sankt Peterburgas – Литов. / 1–2162.
- 3 MAČYS, Vladas (?). Broliai! Jieszkokime, reikalaukime szviesos ir mokslo!: [politinis publicistinis leidinys / redagavo Kazys Grinius]. [Maskva: Maskvos lietuvių studentų draugija], Kristupo Voskos [ir Martyno Jankaus] spaustuvėje Ragainėje, [1889]. 8 p. – Tiražas [20 000] egz.
- 4 Dainu Balfai. Melodieen litauifcher Volkslieder gefammelt und mit Textüberfetzung, Anmerkungen und Einleitung im Auftrage der Litauifchen litterarifchen Gefellfchaft herausgegeben von Chrifian Bartfch. Heidelberg: Carl Winter's Univerfitätsbuchhandlung, Druck von Otto v[on] Mauderode, Tilsit, 1889, muzikos instrumentų piešinių lentelės be puslapių numeracijos Chr. Bartfcho įvadinio straipsnio „Über litauifche Mufikinstrumente“ pabaigoje. – Aprašyta pagal aut. egzempliorių.
- 5 Mišiu Knygos. [...] pėrstatytos ir į wienas Knygas fudėtos nū Dowido Plonaus Aßenberkije [...]. (#ehnte rechtmäßige Ausgabe.) [Tilžė]: Druck und Verlag von J. Reyländer & Sohn in Tilfit. Til#ėje pas J. Reyländer & Sohn, 1906, nenumuoti keturi J. Mai'jaus litografuoti portretiniai lapai knygos pradžioje. – Aprašyta pagal aut. egzempliorių.
- 6 Tas pat. (#ehnte [! elfte] rechtmäßige Ausgabe.) [Tilžė]: Druck und Verlag von J. Reyländer & Sohn in Tilfit. Til#ėje pas J. Reyländer & Sohn, 1912, nenumuoti keturi J. Mai'jaus litografuoti portretiniai lapai knygos pradžioje. – Aprašyta pagal VUB egzempliorių LR PJ 145–145 d. – Sprendžiant iš įklijuoto ekslibriso, įsigytas iš Lietuvos Respublikos kariuomenės Vyriausiojo štabo majoro, XXVII knygos mėgėjų septintojo nario Petro Jakšto asmeninės bibliotekos.
- 7 GEHRMANN, J[ulius] C[arl]. Adreßbuch für die Stadt Tilfit auf das Jahr 1890. Aus amtlichen Quellen #ufammengestellt von J[ulius] C[arl] Gehrmann. Tilfit: Druck und Verlag von J. Reyländer & Sohn, [1890], p. 36, 111. – Šios ir kitos dvi adresų knygos saugomos Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje, paieška vykdyta Lietuvos integralios bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale ibiblioteka; visų knygų signatūra ta pati: C (LKA) vok. 10 / 890.
- 8 MÜLLER, [Max]. Adreß-Buch für die Stadt Tilfit auf das Jahr 1897. #ufammengestellt auf Grund amtlichen Materials von Stadtfekretär [Max] Müller. Tilfit: Druck von Otto v[on] Mauderode, [1897], p. 99, 211.
- 9 HORN, [Paul]. Adreßbuch für die Stadt Tilfit, Tilfit-Preußen, Kallkappen, Stolbeck und Splitter nebft Gefchäfts-Anzeiger auf das Jahr 1909. 26. Jahrgang. #ufammengestellt auf Grund amtlichen Materials und privater

- Nachrichten von Bureau-Direktor [Paul] Horn. Tilsit: Druck und Verlag von J. Reylaender & Sohn, [1909], p. 73, 194.
- 10 [WIEDEMANN, Max?]. Oto fon Mauderodės firmos (knygų, meno ir litografijos spaus-tuvė, litografija, knygrišykla, popieriaus krautuvė) veiklos 25-mečio paminėjimo knyga: publikacija / parengė Domas Kaunas, iš vokiečių kalbos vertė Zofija Dūdaitė. Knygotyra, 1993, t. 19 (26), p. 111–112.
 - 11 [ROSBACH, Max?]. „Tilsiter Zeitung“ ir J. Reylaenderio & sūnaus firmos Tilžėje 75 metų jubiliejus: publikacija / parengė Domas Kaunas, iš vokiečių kalbos vertė Liucija Citavičiūtė. Knygotyra, 1997, t. 24 (31), p. 132, 135.
 - 12 KASPARAVIČIUS, Gediminas. Verslininkai iš Lietuvos Tobolsko gubernijoje XIX a. antroje pusėje – XX a. pradžioje. Oikos: lietuvių migracijos ir diasporos studijos, 2018, Nr. 2 (26), p. 64.
 - 13 KOLOTKIN, M[ikhail] N[ikolaevich]. Baltiiskaya diaspora Sibiri: opyt istoricheskogo analiza 20–30-kh gg. / Gosudarstvenyi komitet Rossiiskoi Federacii po vysshemu obrazovaniyu, Sibirskaya gosudarstvennaya geodezicheskaya akademiya. Novosibirsk: RIO CITA, 1994. 164 p.
 - 14 KOLOTKIN, M[ikhail] N[ikolaevich]. Sotsial'no-politicheskaya istoriya baltiiskikh poselentsev Sibiri (1917–seredina 1930-kh gg.) / Ministerstvo obrazovaniya Rossiiskoi Federacii, GOU VPO Sibirskaya gosudarstvennaya geodezicheskaya akademiya. Novosibirsk: SGGA, 2010. 316 p.
 - 15 LOTKIN, I[lya] V[iktorovich]. Pribaltiiskie diaspori v Sibiri (20–30-e gody): aspekty etnosotsial'noi istorii. Omsk: Izdatel'skii dom „Nauka“, 2006. 348 p.
 - 16 KOLOTKIN, M[ikhail] N[ikolajevich]. Baltiiskaya diaspora Sibiri . Novosibirsk, 1994, p. 64.
 - 17 Ypatingai slapta šifruota 1937 m. liepos 8 d. telegrama iš Novosibirsko, adresuota „Visos Rusijos komunistų partijos (b) Centro Komitetui, draugui Stalinui“ (Citata: По ориентировочным данным, поступившим от 110 районов, беглых кулаков и уголовников числятся 25 тысяч человек, из них наиболее враждебными и активными являются 6800 кулаков и 4200 уголовников, которых нужно расстрелять). Pasirašė: Stalinas (rezoliucija: Утвердить Ст), СК nariai Kaganovičius, Kalininas, Mikojanas, Čiubaris ir kt., adresuota Vidaus reikalų liaudies komisarui Ježovui, nuosprendžius priimti trojkai, sudarytai iš Novosibirsko aukščiausiųjų pareigūnų: Vidaus reikalų liaudies komisariato viršininko Mironovo (pirmininkas), partijos raikomo sekretoriaus Eichės (Эйхе) ir krašto prokuroro Barkovo / Šifruota telegrama. Novosibirskas, išsiųsta 1937 m. liepos 8 d. 11 val. 56 min., Centro komitete iššifruoti perduota tą pačią dieną 14 val. 45 min. / Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – VUB RS), F. 179–2258. (Kserokopija). – Apie sukrečiantį raudonojo teroro siautėjimą Sibire pasakojama knygoje: ZAZUBRIN, Vladimir (tikroji pavardė: Vladimir Jakovlevič Zubcov / Владимир Яковлевич Зубцов). Skiedra. Apysaka apie Ją ir apie Ją / iš rusų k. vertė Vytautas Martinkus. Klaipėda: Eglė, 2021. 120 p.
 - 18 LIEPINIA-BULOVIENĖ, Asija. Asmeniniai ir XIX a. pabaigoje į Sibirą persikėlusią giminės narių teikti atsiminimai. Autorė gimė 1947 m. vasario 17 d. Rytų Sibiro Krasnojarsko krašto Ujaro rajono Nikolsko kaime (Уярский район, село Никольское). Gyveno ir 2022 m. balandžio 9 d. mirė Rokiškyje, Birutės g. Nr. 26, liudijimus 2021 m. liepos 18 d. užrašė Domas Kaunas. VUB RS, F 179–2258. (kompiuterinis tekstas).
 - 19 LEIKUMA, Lidija. Ekspeditsija v Sibir'. Almanakh Instituta komparativistiki, t. 22: Jyazyk i mir, vypusk 2: Materiya dialekta i idiolekt perevoda / Daugavpils universitāte, Humanitārā fakultāte, Komparativistikas institūts; red. Oksana Komarova, Jelena Koroļova. Daugavpils: Daugavpils universitāte, 2010, p. 11–39: iliustr.
 - 20 BALTRAMAITIS, Silvestras. Spisok litovskikh i drevne-prusskikh knig, izdannyykh s 1553 [! 1533] po 1891 god: Prilozhenie k „Sborniku bibliograficheskikh materialov dlya geografii, etnografii i statistiki Litvy“. S.-Peterburg, 1892. [4], II, 96 p. – Tas pat: Izdanie vtroe [...] s 1553 [! 1533]

- po 1903 god S.-Peterburg, 1904. IV, 218 p. 21 ŽUKAS, Vladas. Tarp knygų prabėgę metai. Silvestras Baltramaitis. Vilnius: UAB Ogamas, 2006, p. 29.
- 21 ŽUKAS, Vladas. Tarp knygų prabėgę metai. Silvestras Baltramaitis. Vilnius: UAB Ogamas, 2006, p. 29.
- 22 Rusijos nacionalinės bibliotekos Sankt Peterburge senasis, XIX amžiaus lietuviškų leidinių kortelių abėcėlinis katalogas. Už informaciją apie jį ir tyrimui aktualių kortelių skaitmenines kopijas autorius dėkoja dr. A. Andronovui.
- 23 BALTRAMAITIS, Silvestras. Bibliografija / S. Baltromaitis. Vilniaus žinios, 1905, kovo 6 (19), Nr. 60, p. 3–4.
- 24 BALTRAMAITIS, Silvestras. Bibliografijos papildimas / S. Baltromaitis. Vilniaus žinios, 1905, geg. 11 (24), Nr. 116, p. 4.
- 25 Autoriaus rinkinyje yra bibliografijos Knygų lietuvių ir senųjų prūsų kalba sąrašas pirmosios laidos asmeninis Karaliaučiaus universiteto studento Viliaus Gaigalaičio egzempliorius su įrištuose tuščiuose lapuose įrašytais gausiais papildymais imtinai iki 1892 m. Juose Kortelė taip pat neužfiksuota. Sprendžiant iš įrašo knygos priešlapyje Dovana išdavėjo Pono S. Baltramaicio – Petrapilėje 27 d. Morcziaus 1893 ir parašo W. Gaigalas stud. theol. et phil., galima teigti, kad dovana lituanistikoje pradedančiam reikštis jaunam Mažosios Lietuvos lietuviui tapo paskata kaupti ir paskelbti S. Baltramaicio bibliografijos papildymus (žr.: GAIGALAITIS, Vilius. Lietuviškoji bibliografija / Chronopolitanus [V. Gaigalaitis]. Varpas (Tilžė), 1893, gegužis, Nr. 5, p. 75–76).
- 26 BIRŽIŠKA, Vaclovas. Lietuvių bibliografija. D. 3: Spaudos uždraudimo laikas (1865–1904 m.). Kaunas: Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisijos leidinys, 1929, sk. 855, įrašo Nr. 3251.
- 27 Lietuvos TSR bibliografija = Bibliografiya Litovskoi SSR. Serija A. Knygos lietuvių kalba. T. 2: 1862–1904. Kn. 2: R–Ž. Vaizduojamasis menas. Afšos. Gaidos. Žemėlapiai. Vilnius: Mintis, 1988, p. 401, įrašo Nr. 4065. 28 ŽUKAS, Vladas. Tarp knygų prabėgę metai. Silvestras Baltramaitis, p. 17–22.
- 28 ŽUKAS, Vladas. Tarp knygų prabėgę metai. Silvestras Baltramaitis, p. 17–22.
- 29 Lietuvos ukininku Kalendorius ant meto 1892 366 dienas turincio / [redagavo Kazys Grinius]. Vilniuje 1891. Spaustuvėje Juozapo Zavadzko [Maskva: Maskvos lietuvių studentų draugija, Martyno Jankaus spaustuvė Tilžėje]. 1891. 79 p. – Aprašyta pagal aut. egzempliorių.
- 30 JANKUS, Martynas. Rokunda nuo knygų pardavimo ir nusiuntimo. 1890–1892 m. 1903 m.: [spaustuvininko 1891 m. lapkričio 22 d. įrašas apie Tetutės ir kitų leidinių pardavimą Mačiukui iš Šiaulių (originalas: 22. 11. 91. Macziuks isz Szauliu)]. VUB RS, F 1–D 340, p. [32].
- 31 Lietuvos ukininku Kalendorius jau yra gatavas ir parsiduoda Varpo bei Ukinjko rėdystėje, pas M. Janku, Tilžeje. Ukinjkas (Tilžė), 1891, rugp., Nr. 8, p. 384. 32 ŠLIVINSKAS, Almantas. Senųjų Šiaulių atvirukų leidybos apžvalga. Iš Senieji Šiauliai atvirukuose, 1902–1944: katalogas / [sudarytojai Almantas Šlivinskas, Petras Kaminskas, Roma Baristaitė]. Šiauliai: Šiaulių „Aušros“ muziejus, 2006, p. 7.
- 32 ŠLIVINSKAS, Almantas. Senųjų Šiaulių atvirukų leidybos apžvalga. Iš Senieji Šiauliai atvirukuose, 1902–1944: katalogas / [sudarytojai Almantas Šlivinskas, Petras Kaminskas, Roma Baristaitė]. Šiauliai: Šiaulių „Aušros“ muziejus, 2006, p. 7.
- 33 Seniausias pasaulyje pašto atvirukas keliaus į Latviją. Lietuvos rytas, 2002, kovo 9, Nr. 56, p. 11: iliustr. – (Pasaulis).
- 34 FORMERY, Günter. Das große Lexikon der Ansichtkarten: Eine Enzyklopädie der Philokartie. Schwalmthal, Deutschland: Phil* Creativ GmbH, Verlag & Agentur, [2018?], p. 252–257: iliustr.
- 35 Autorius jį iliustruoja Rostoko antikvariate 2018 m. įsigytu egzemplioriumi. – Daugiau apie Šveicarijos pašto atvirlaiškus ir atvirukus žr.: Die Ganzsachen der Schweiz: Spezialkatalog und Handbuch. XI. überarbeitet und ergänzte Auflage. Bern: Zumstein & Cie, 2010, p. 38–47: iliustr.

- 36 Vertė Lietuvos istorijos instituto archeografė Vilija Gerulaitienė.
- 37 Tai devocionalija – katalikų pamaldumą patvirtinantis medalikėlis, liaudyje vadinamas škaplieriumi. Nešiojamas pasikabinus ant kaklo. Masiškai paplito XIX amžiuje, populiariausi buvo Švenčiausiosios Jėzaus Širdies ir Nekaltai pradėtosios Mergelės Marijos škaplieriai. Priimant medalikėlį, apeigose dalyvavo tikintysis ir kunigas.
- 38 BIRŽIŠKA, Vaclovas. Lietuvių bibliografija. D. 4: (1905–1914 m.), t. 2 (1910–1914 m.), sąs. 1 (1910 m. ir 1–4 dalių papildymai). Kaunas: Antano Smetonos Lituaniistikos instituto Lietuvių kalbos skyriaus leidinys, 1939, sk. DLXXXIII, įrašo Nr. 3029a.
- 39 S. Baltramaičio įrašų buvusios Imperatoriškosios viešosios bibliotekos kataloge skaitmenines kopijas 2022 m. vasario 16 d. elektroniniu laišku pateikė dr. A. Andronovas. Angrabaičio kortelės dabartinė signatūra: Литов. / 1–2172.
- 40 Bažnyčia V[ieszpaties] J[ėzaus] Kristaus visuresanti [/ parengė Juozas Angrabaitis] [Tilžė: J. Angrabaitis; M. Jankaus spaustuvė, 1891]. [2] p. – Egzempliorius VUB, signatūra: LR 4503; Rusijos nacionalinė biblioteka Sankt Peterburge, Литов. / 1–2172; Domo Kauno asmeninis rinkinys.
- 41 STEPONAITIS, Vytautas. Leidimai ir variantai. XXVII knygos mėgėjų metraštis, 1937, kn. 2, p. 145–176.
- 42 Senoji lietuviška knyga Vilniaus universitete: (Leidinių iki 1800 m. bibliografijos rodyklė). [D.] 1 / Vilniaus valstybinis V[inco] Kapsuko v[ardo] universitetas, Mokslinė biblioteka; sudarė N[ojus] Feigelmanas, ats. redaktorius L[evas] Vladimirovas. Vilnius, 1959, p. 16. 43 [JANKUS, Martynas]. Velnias ir maskolių žandaras. Tetutė (Tilžė), 1892, balandis, Nr. 4, p. [4]: iliustr.
- 43 [JANKUS, Martynas]. Velnias ir maskolių žandaras. Tetutė (Tilžė), 1892, balandis, Nr. 4, p. [4]: iliustr.
- 44 Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai: [žinynas] / Lietuvos kultūros fondas, Knygnešio d-ja; Lietuvos lit. ir meno archyvas; sudarė ir parengė Benjaminas Kaluškevičius ir Kazys Misius. Vilnius: Diemedis, 2004, p. 29–30: iliustr.
- 45 BIRŽIŠKA, Vaclovas. Iš mūsų laikraščių praeities. Kaunas: [autorius leid.], 1932 [viršelyje 1933], p. 47.
- 46 ANGRABAITIS, Juozas. Mano atsiminimų žiupsnelis. Kn.: Knygnešys, 1864–1904: [atsiminimų rinkinys]. [T.] 1 / [sudarytojas ir] redaktorius P[etras] Ruseckas. Kaunas: P. Ruseckas, 1926, p. 254–255: iliustr.
- 47 Tas pat. [T. 1]. Antra laida. Kaunas: P. Ruseckas, 1938, p. 236: iliustr. įdėtinis lapas tarp p. 176 ir 177.
- 48 ANGRABAITIS, Juozas. Suraszas abrozdelių arba Katalogas visokių szventųjų paveikslėlių. [...] Nr. 1. Vis tai gaunama pas Pranciszkaus Paznokaiczio [Juozo Angrabaičio] / [sudarė J. Angrabaitis]. Tilsit [Tilžė]: Fr. Paznokeit, 1893, balandis. 32 p. – Fr. Paznokeit yra slapyvardžio Pranciszkus Paznokaitis vokiška forma: su klaida užrašyta santrumpa Franz Paznokeit. Turėtų būti Pasnokeit.
- 49 ANGRABAITIS, Juozas. Suskaita arba Statistika visų lietuviszkų knygų ats[p]austų Prusūse nū 1864 metų iki pabaigai 1896 metų / Suraszė A. Jonas Zanavikutis [sudarė Juozas Angrabaitis]. Tilžė: autoriaus leidinys, 1897. 55, [1] p.
- 50 ANGRABAITIS, Juozas. J. Angrabaičio autobiografija. Žvaigždė (Filadelfija, JAV), 1924, Nr. 9, p. 3–12; Nr. 10, p. 5–20.
- 51 Lietuvos TSR bibliografija = Bibliografiya Litovskoi SSR. Serija A. Knygos lietuvių kalba. T. 2, 1862–1904. Kn. 1: A–P. / LTSR knygų rūmai ir kt.; [sudarytoja E[lena] Binkytė ir kt.]; redkol.: V[ytautas] Merkys (pirm.) ir kt. Vilnius: Mintis, 1985, p. 119, įrašo Nr. 66.
- 52 STEPONAITIS, Vytautas. Leidimai ir variantai. Iš XXVII knygos mėgėjų metraštis, 1937, kn. 2, p. 149–150. 53 ŽUKAS, Vladas. Tarp knygų prabėgę metai. Silvestras Baltramaitis, p. 75.
- 53 ŽUKAS, Vladas. Tarp knygų prabėgę metai. Silvestras Baltramaitis, p. 75.

- 54 KAUNAS, Domas. Nelegal'no izdanaja otkrytka v bor'be protiv natsional'nogo ugnetenija : tezis doklada / [na russkij yazyk pereviol Aleksej V. Andronov]. 4-ja mezhdunarodnaja nauchno-prakticheskaja konferentsija Otdela natsionalnoj literatury RNB „Informatsija bezlika – kniga individual'na: unikumy natsionalnoj knyzhnosti i ikh zagadki“, 27 nojabria 2020 g.: tezisy dokladov / Rossiiskaja natsionalnaja biblioteka, Rossiiskaja bibliotekhnaja assotsiatsija, Sankt-Peterburgskij gosudarstvenyj universitet; otv. redaktory A. V. Andronov, Sh. S. Zhabko, T. V. Petrusenko. Sankt-Peterburg: Rossiiskaja natsionalnaja biblioteka, 2020, p. 19–20 [žiūrėta 2022 m. vasario 24 d.]. Prieiga per internetą: <http://nlr.ru/nlr_visit/RA1717/publikatsii>